

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

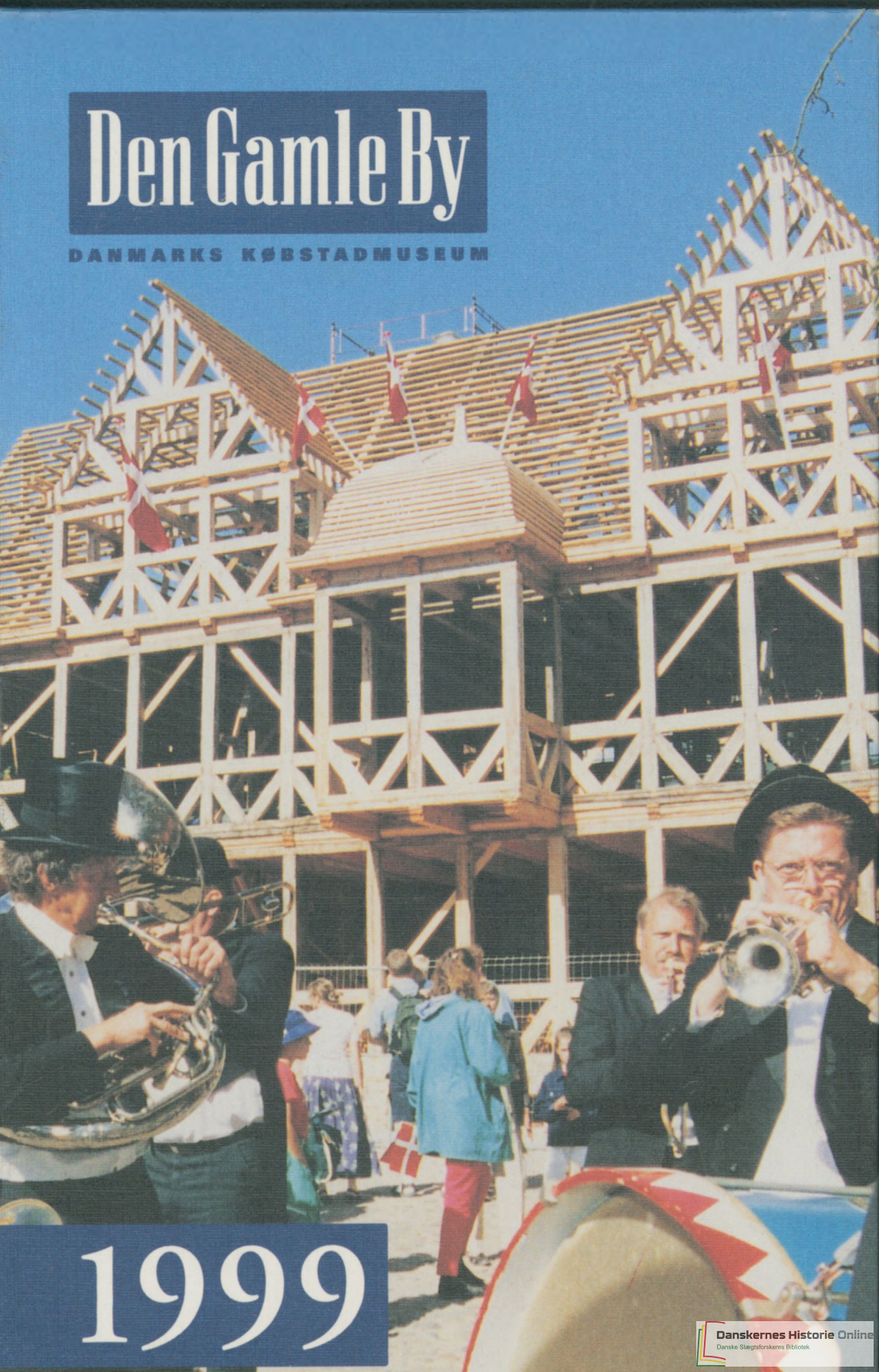
Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Den Gamle By

DANMARKS KØBSTADMUSEUM

1999

Den Gamle By 1999

Den Gamle By 1999

*Særligt tilegnet Den Gamle Bys Venner under
protektion af Hendes Majestæt Dronningen*

Redaktion Thomas Bloch Ravn, Elsebeth Aasted og Benno Blæsild
Papir 135 g Satimat Club
Skrift Adobe Garamond
Design Mollerup Designlab A/S
Tryk Poul Kristensen Grafisk Virksomhed A/S
ISBN 87-89328-12-4
ISSN 0909-945 x
Omslagsbillede Møntmestergården fejres den 26. juli 1999.
Foto Klaus Gottfredsen

Indhold

Thomas Bloch Ravn Behov for helhedssyn på Danmarks kulturarv	7
Thomas Bloch Ravn Rejsegilde	13
Thomas Bloch Ravn Dronningebesøg	19
Benno Blæsild Fyllas sidste sejltur til Den Gamle Bys nye værft	31
Tove Engelhardt Mathiassen "Til tjeneste" i købmandsgården 1864	40
Birgitte Kjær Civitates orbis terrarum	48
Trine Loch Elkjær Købstadens landbrug	53
Thomas Høvsgaard Kirkegårde og gravminder	63
Ebbe Johannsen Møbler fra middelalder og renæssance	71
Birgitte Kjær Middelalderlige efterklange i Den Gamle Bys bybillede	78
Tove Engelhardt Mathiassen Middelalderens efterklange i 1500- og 1600tallets boligindretning	89
Elsebeth Aasted Kirkens rolle i middelalderen	99
Thomas Bloch Ravn Årsberetning	110
Sponsorliste 1999	133
Åbningstider og arrangementer 2000	138

Behov for helhedssyn på Danmarks kulturarv

Af Thomas Bloch Ravn

I anledning af den forestående lovrevision påpeger museumsdirektøren i denne artikel, at en kommende museumslov bør lovfeste og regulere det historisk-etnologiske arbejde med de seneste 500 års historie, som især de store landsdækkende specialmuseer tager sig af. Thomas Bloch Ravn er også formand for Århus Amts Museumsråd.

Da jeg i årene 1987-95 var leder af det kulturhistoriske lokalmuseum i Struer, havde jeg en klar følelse af, at museet var en lille, men dog vigtig brink i den store mosaik, som det samlede danske museumsvesen udgør.

Helt anderledes har jeg oplevet situationen, siden jeg i 1996 blev chef for Den Gamle By, Danmarks Købstadmuseum. Her har jeg ofte undret mig over, hvor de landsdækkende kulturhistoriske specialmuseer befinder sig i det museale landskab, og hvor de formelt er placeret i forholdet mellem Nationalmuseet og de kulturhistoriske lokalmuseer.

På den ene side virker en række af de store, landsdækkende specialmuseer i meget høj grad som hovedmuseer, ja man kan vel næsten sige nationalmuseer inden for netop deres ansvarsområde. På den anden side slås de i mange andre henseender i hartkorn med lokalmuseerne. Og ikke et ord om de kulturhistoriske lokalmuseer, men det er ikke hensigtsmæssigt, at museer, der arbejder på så vidt forskellige grundlag, betragtes som én og samme kategori.

Landsdækkende kulturhistoriske specialmuseer

Når jeg taler om landsdækkende specialmuseer, tænker jeg naturligvis på Den Gamle By, men jeg tænker også på Handels- og Søfartsmuseet på Kronborg, Danmarks Tekniske Museum, Rosenborgsamlingen, Det danske Kunstindustri-museum, Arbejdermuseet, Fiskeri- og Søfartsmuseet og Dansk Landbrugsmuseum – og sikkert også nogle få andre, som varetager samlinger og driver forskning og formidling på nationalt og internationalt niveau.

Den Gamle By og en række af de store, landsdækkende specialmuseer er end ikke nævnt i museumsloven.

Museumslovens mangler

Det officielle grundlag for museumsdriften i Danmark er museumsloven af 7. juni 1989, og skiftende kulturministre har i nogle år talt om, at det er tid til en revision. På den baggrund fandt jeg engang sidste vinter loven frem og læste den endnu en gang – og jeg må sige, at jeg blev meget mærkelig til mode. Ikke så meget ved at læse de ting, der faktisk står i loven, men mere på grund af de mange – væsentlige – ting, der ikke står der.

Andre museumsfolk havde haft tilsvarende oplevelse ved genlæsning af loven, og det var baggrunden for, at der den 19. marts i Den Gamle By blev afholdt et møde mellem direktørerne for en række af landets førende specialmuseer. Mødet resulterede i en henvendelse til Kulturministeren af 9. april, hvori det blev påpeget, at den gældende lov er præget af en række usamtidigheder og inkonsekvenser. Blandt andet blev det påpeget,

- at specialmuseerne som museumstype overhovedet ikke er nævnt i museumsloven
- at den historiske periode, som navnlig specialmuseerne tager sig af, nemlig Danmarks kulturhistorie siden reformationen, stort set er ubeskrevet i museumsloven.

Som bilag til henvendelsen vedlagde vi et notat til ministeren med konstateringer, synspunkter og spørgsmål og benyttede lejligheden til at opfordre til iværksættelse af en analyse af museumsområdet, herunder ikke mindst de forskellige museums-kategorier og deres indbyrdes ansvarsområder, med

Ydmyge arbejdsskure fortæller en vigtig kulturhistorie, som hverken bygningsfredningsloven eller museumsloven tager vare på. Her et værfissskur fra Jacobsens Plads ved Svendborgsund under opførelse i Den Gamle By. På billedet tømrer-svend Lasse Ebbesen.

henblik på at tilvejebringe det bedst mulige grundlag for en kommende revision af loven. Fjorten dage senere fik vi et venligt svar, der meddelte, at ministeriet havde noteret sig specialmuseernes synspunkter, og at de ville indgå i lovarbejdet.

God dækning af arkæologi, naturhistorie og kunsthistorie

I disse år nyder både kunsthistorien og arkæologien stor bevågenhed i presse og hos de bevilgende myndigheder. Derimod synes det historisk-etnologiske arbejde med de seneste 500 års historie – af uforklarlige årsager – at have væsentlig lavere prioritet. Så meget desto værre er det, at museumsloven stort set overser dette område.

Inden for arkæologien har man en velfungerende organisation med Nationalmuseet som hovedmuseum og lokalmuseerne som faste samarbejdspartnere; det hele koordineret af Det Arkæologisk Nævn og Rigsantikvarens Arkæologiske Sekretariat.

Tilsvarende kan man sige, at der er en velfungerende organisation inden for kunsthistorie med Statens Museum for Kunst og den fine række af lokale kunstmuseer med fast definerede arbejdsopgaver, mens de overordnede opgaver inden for naturhistorien varetages af en kreds af store centralmuseer, der er tæt knyttet til universiteterne.

Behov for at lovfæste det historisk-etnologiske arbejde

Ser man derimod på det historisk-etnologiske arbejde med de sidste 500 års historie er der reelt intet museum, der forvalter den overordnede koordination af området.

Den Gamle By er en enestående erfaringsmark for vedligeholdelse af historiske bygninger. På billedet fremviser tømrerformand Rasmus Leth Jakobsen et restaureret vindue til Møntmestergården.

Nationalmuseet er primært et arkæologisk museum, og mange lokalmuseer har mere end nok at gøre med at løse de arkæologiske opgaver, som er så udførligt beskrevet i museumsloven. I alt 173 linier helliger museumsloven arkæologien, mens kun en lille del af det historisk-etnologiske arbejde berøres parentetisk på i alt 8 linier.

Et er imidlertid lov, et andet virkelighed. For i realiteten er det heldigvis sådan, at de landsdækkende specialmuseer i meget høj grad løser disse opgaver. Den Gamle By dækker byernes og bylivets historie, Dansk Landbrugsmuseum tager sig af landbrugets historie, Arbejdermuseet tager sig af arbejderbevægelsens historie, Danmarks Tekniske Museum tager sig af teknikkens historie og så videre og i og for sig er disse museer nationalmuseer for hver deres område.

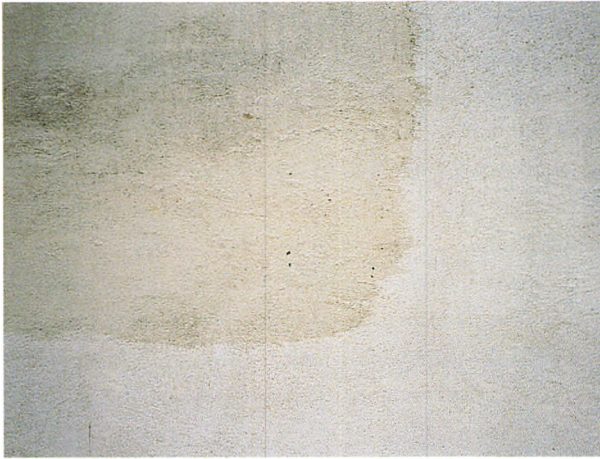
Problemet er blot, at disse forhold ikke er lovfæstede, ligesom det også er et problem, at der ikke findes nogen overordnet koordinerende indsats á la Det Arkæologiske Nævn, hvilket igen betyder, at mange sager falder gennem dette alt for grovmaskede net. Dertil kunne man med rette føje, at heller ikke tilskudsforholdene er i orden, men lad det nu ligge i denne omgang.

Stor folkelig interesse

Er den officielle bevågenhed begrænset, er den folkelige interesse til gengæld overordentlig stor. Ser man for eksempel på besøgstal, er det klart, at de kulturhistoriske specialmuseer er den gruppe, der har langt det højeste antal gæster. I henhold til den officielle museumsstatistik har specialmuseerne i gennemsnit ca. 3.8 mio gæster om året, mens kunstmuseerne besøges af ca. 2.6 mio, lokalmuseerne af 2.5 mio og Nationalmuseet med filialer af ca. 0.7 mio gæster.

For Den Gamle Bys vedkommende kan man konstatere, at en seriøs satsning på formidling af en væsentlig Danmarks-historie har resulteret i en markant stigning i besøgstallet gennem de seneste tre år.

Ved siden af Nationalmuseet og enkelte, større kunstmuseer, er de kulturhistoriske specialmuseer øjensynlig de eneste, der i befolkningsappel kan tage konkurrencen op med de kommercielle attraktioner.

Et eksempel på, hvor stor forskel der er på cement-baserede overflade-behandlinger og så på traditionel kalkning. Begge behandlinger er 12 år gamle. Skulle nogen være i tvivl, er det kalken, der fortsat fremstår hvid.

Dybdepløjning

Der tales og skrives for tiden meget om, at de voldsomme fysiske forandringer, som vort samfund og kulturmiljø undergår i disse år, ødelægger de arkæologiske spor efter vore fjerne forfædre i stenalder, bronzalder og jernalder. Ikke mindst konsekvenserne af den såkaldte dybdepløjning har fyldt mange spalter i pressen.

Det er naturligvis et alvorligt problem, ingen tvivl om det! Men problemet er meget større og bredere, og man kan frygte, at en ensidig fokusering på den arkæologisk side af sagen, som åbenbart nyder så stor bevågenhed, må føre til prioriteringer, der ikke tager hensyn til helheden.

For sagen er jo den, at hele udviklingen i det moderne samfund – alle samfundets kvaliteter ufortalt – er én stor dybdepløjning af *hele* Danmarkshistorien, for nu at bruge dette billede.

Fremskridtets bulldozer

Det man kunne kalde fremskridtets bulldozer, har gennem de seneste godt 100 år ryddet meget kraftigt ud i de materielle levn fra ældre tider. Navnlig den udvikling, der satte ind med højkonjunktens fornyede fremskridts-optimisme fra ca. 1960, har bragt de historiske levn i farezonen. Bilismen og den moderne infrastruktur har grundlæggende ændret århundredgamle byplaner, og fremkomsten af nye sovebyer har fuldstændig forandret utallige landsbyer. Radikale ændringer af håndværkets materialer og teknik har

betydet, at håndelag og kompetencer, som gennem århundreder har vist deres bæredygtighed, nu er gået – eller er på vej til at gå – i historiens store glemmebog. Og for øjeblikket forsvinder sporene af de sidste hundrede års industrihistorie i meget stort tal sammen med familielandbruget, som i århundreder var hjørnестenen i vores landbokultur.

Avanceret avlsteknik og moderne driftformer truer i øjeblikket de gamle danske husdyrracer i en grad, så man kan frygte, at ikke blot en væsentlig kulturarv, men også et vigtigt genetisk potentiale går tabt. Eksemplerne er legio.

En museumslov for hele Danmarks kulturarv

Der er derfor behov for at mane til besindelse. En enøjet fokusering på ét problem fører desværre ofte til, at man overser andre problemer, eller måske ligefrem skubber nogle til side. Bevaring af den danske kulturarv bør ansues under én samlet antikvarisk synsvinkel.

En kommende revision af museumsloven bør derfor gennearbejdes meget grundigt. Den eksisterende museumslov er på væsentlige punkter ude af trit med virkeligheden, og var det vel allerede, da den blev vedtaget i 1989. Det er i den forbindelse vigtigt, at man fra ministeriets side bestræber sig på at lovfæste og regulere specialmuseerne og det historisk-etnologiske arbejde med de sidste 500 års historie, som det først og fremmest er disse museer, der udfører.

Historiens spor er vigtige for vores identitet. De er med til at skabe glæde og sammenhængskraft i samfundet. De udgør et værdifuldt reservoir for eftertanke, og – tro det eller ej – de rummer uforudsete ressourcer og potentialer, der pludselig kan vise sig yderst nyttige for både nutiden og fremtiden. Og det gælder, hvad enten vi taler om stolpehuller og stenøkker eller om bykultur og husdyr. De indgår alle i den store mosaik, der kan kaldes Danmarks kulturarv.

Rejsegilde

Af Thomas Bloch Ravn

Det er gammel skik at festligholde væsentlige stadier i forbindelse med opførelse af en bygning. Således også i Den Gamle By, hvor man i år har fejret det største byggeri i museets historie, nemlig genopførelsen af Møntmestergården fra København. Museumsdirektør, mag.art. Thomas Bloch Ravn beretter i denne artikel om rejsegildet og dets historiske baggrund.

Sammen med høstgildet er rejsegildet i dag den eneste af den gamle tids arbejdsfester, der har overlevet den moderne tids krav om effektivitet og rationalitet.

Rejsegildet er en fest for veloverstået arbejde. En fest, hvor bygherre og håndværkere i fællesskab fejrer, at tømmeret er rejst og bygningen dermed har taget form.

I dag, hvor murede eller støbte vægge er de almindeligste, markerer rejsegildet, at spærfagene er rejst, men i bindingsværkshusenes tid markerede det, at hele huset var rejst – det vil sige både bindingsværket og tagværket.

Oprindelse

Det er derfor sandsynligt, at traditionen i sin oprindelse har rødder helt tilbage til oldtiden, til den tid da man fandt på at bygge huse ved først at rejse et tømmer skelet, som efterfølgende fik dækket taget og udfyldt felterne i vægge og skillerum.

Skikken er dog først dokumenteret fra 1400tallet, og i Danmark omtales rejsegildet første gang i forbindelse med et nybyggeri på Københavns Universitet i 1543, da det i en regnskabsnotits oplyses, at der medgik to mark til en tønde dobbeltøl, kaldet rejsetønden, som tømmermændene plejede at få, når de havde sammenhugget og rejst et hus.

Zünftige rejsegilder

Under den voldsomme byggeaktivitet, som prægede København i 1700tallet, udviklede der sig en særlig tradition for prægtige processioner, kunstfærdige taler og talrige skåler ved de store rejsegilder.

Skikken udviklede sig i takt med den zünfuge kultur, som slog særlig markant igennem i København i denne periode. Denne særlige lavskultur havde sin oprindelse i de skikke, som håndværkerne, såvel som andre klart afgrænsede samfundsgrupper, havde udviklet gennem generationer i form af særlige indvielsesritualer, festskikke og markeringer af standens ærbarhed og dygtighed. Men den antog en ligefrem grotesk karakter i denne periode, da København i kraft af den høje byggeaktivitet var hjemsted for en stor del af Europas byggebørster.

Centralt stod her den overstrømmende faglige selvros, som først tømmerpoleren, det vil sige tømmerformanden, og dernæst murerpoleren diverterede bygherrer og lavsbrødre med. Begge argumenterede vidtløftigt for, at netop deres fag var det ældste og det mest agtværdige, og undervejs blev der udbragt talrige skåler, som alle afsluttedes med at taleren drak ud og kastede sit glas til jorden.

Ligeså centralt var imidlertid det efterfølgende gilde, som ikke sjældent mandede ud i så meget skæg og ballade, at myndighederne så med stigende bekymring på disse gilder. Afskaffe dem kunne man imidlertid ikke, men med den økonomiske nedgang i første del af 1800årene blev gilderne efterhånden også mere afdæmpede.

Flaget kommer med

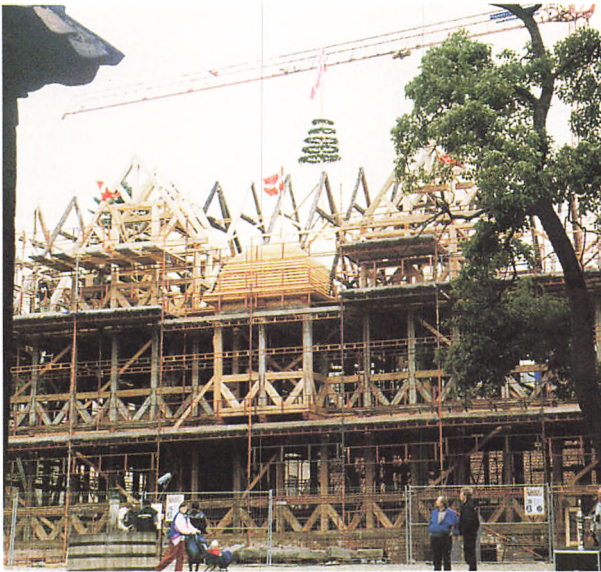
Kransen, som vistnok også har været benyttet som vartegn for skænkestuer, er et gammelt element i den udsmykning af bygningen, som er en uomgængelig del af ethvert rejsegilde. Måden, hvorpå kransen eller kransene blev hængt op, har varieret fra egn til egn. I Sønderjylland flere lodrette krans ophængt på en vandret bom, i Nordvestjylland en krans ophængt lodret i en galge, i Sydvestjylland en eller flere krans anbragt lodret på hver deres stage, og så den mest udbredte skik, nemlig en, to eller ved store byggerier endnu flere krans hængt vandret om en lodret stage. Denne østdanske skik har været den mest almindelige på Sjælland, på Fyn og i Østjylland, og denne skik er efterhånden blevet almindelig over hele landet.

Flaget, som i dag er en naturlig del af udsmykningen, er formentlig først kommet med efter Tre-års-krigen 1848-50, da Dannebrog, der førhen havde været kongemagtens symbol, nu også blev folkets symbol på danskheden.

Rejsegilde på Møntmestergården 10. juni 1999

Møntmestergården er et stort hus, og et østdansk hus. Det var derfor naturligt at pynte bygningen med fem flotte krans, hængt vandret omkring en lodret stige, som tømrerne havde rejst midt på huset, umiddelbart over husets herlige karnap. Stagen havde flag i toppen, og fra kvistene var der også rejst flag.

Håndværkere, teknikere, underleverandører og naturligvis bygherren – Den Gamle By – var med. Til lejligheden var Den Gamle Bys pølsevogn hejst op på tagetagen, hvor det hele foregik, og det blev en herlig eftermiddag med taler og traktement.

Ved rejsegildet 10. juni var Møntmestergården pyntet med flag og krans efter østdansk skik. Taler og traktement foregik i husets tagetage.

Tak, hurra og skål

Bygherren, personificeret ved museumsdirektøren, bød velkommen, og noterede sig ”det enestående syn, der møder en, når man træder ind på Torvet. Et tændstikhus af enorme dimensioner, en af Danmarks største bindingsværksgårde, og sandsynligvis det sidste rigtigt store bindingsværkshus, der bliver opført her i landet”.

”Rejsegildet er en fest for det gode håndværk”, fortsatte museumsdirektøren, ”og derfor er det ganske naturligt for bygherren her at takke projektets mange gode medarbejdere for veludført arbejde. Jeg tænker på Højgaard & Schultz,

I sin tale takkede arkitekt Erik Hastrup Holm håndværkerne, hvorpå han råbte hurra og udbragte en skål for huset.

jeg tænker på Hjernø, på El-Con, på Securitas, på firmaet Jørgen Hinge, og jeg tænker på Den Gamle Bys egen stab af håndværkere, arkitekt, ja de rigtig mange i personalet, der på den ene eller anden måde har været involveret. Jeg vil også gerne rette en tak til Botanisk Have for et godt samarbejde. Tusind tak til alle.

At 1600tallets zünftige håndværkere var stolte af deres fag er ikke svært at forstå, når man ser et hus af denne kaliber. Og som Møntmestergården står her i dag, har I så sandelig også noget at være stolte af. Det er et prægtigt stykke arbejde, som jeg håber – og tror – at I vil mindes og tænke tilbage på med stolthed.

Man siger, at godt begyndt er halvt fuldendt. Da man for lidt over 300 år siden første gang holdt rejsegilde på huset havde man næppe forestillet sig, at det skulle blive stående i så mange år. I dag er det anderledes. Bygningen opføres som et museumsstykke, og museumsstykker skal i princippet stå til evig tid.

Derfor vil jeg sige til alle, der har medvirket ved projektet: Tak for veludført arbejde; jeg glæder mig til at resten af huset bliver færdiggjort på en måde, så vi alle kan være lige så stolte af det, som vi er i dag”.

Museumsdirektøren sluttede sin tale med at bede forsamlingen udbringe et trefoldigt hurra for Møntmestergården med efterfølgende skål.

Derpå talte Møntmestergårdens arkitekt Erik Hastrup Holm, som rettede en særlig tak til de håndværkere, der havde været med hele vejen gennem projektet, og til slut talte direktør Carl F. Møller fra Højgaard & Schultz. Begge sluttede – som sig hør og bør – af med et hurra for huset og en skål.

Ingen fløjtende flasker

Rejsegildet er byherrens tak for veludført arbejde. Men gildet rummer også et element af besværgelse, idet det har været en ikke ualmindelig overtro, at et udeblevet rejsegilde ville føre ulykke med sig for hus og beboere.

For Den Gamle By er det naturligt at holde denne herlige skik i hævd. Men sparsommelige bygherrer har fra tid til anden forsøgt at springe rejsegildet over, hvilket ikke sjældent har resulteret i udspekulerede chikanerier af forskellig art.

Håndværkernes protest kan blandt andet bestå i, at de murer en flaske ind i skorstenen på en sådan måde, at den fløjter, når trækvinden susser gennem skorstenen; for at blive ondt kvit, er man nødt til at bryde skorstenspipen ned og mure den op på ny. Chikanerierne kan også bestå i ophængning af en tom ølkasse eller ophængning af diverse skrammel på et utilgængeligt sted på taget, ja bygherren kan bogstaveligt talt risikere selv at blive hængt, ved at der i stagens top hænges en kludedukke i et gammelt sæt tøj med udkrængede jakke- og bukselommer.

Alt i alt er der mange gode grunde til at holde et ordentligt rejsegilde, sådan som Den Gamle By gjorde 10. juni 1999.

I dagens anledning var museets polsevogn blevet hejst to etager op, så traditionen med ol og rode polser kunne holdes i hævd.

Litteratur

Peter Michelsen: Om rejsegilder, Fra nationalmuseets Arbejdsmark 1953

Peter Michelsen: Spørgsmål og svar om rejsegilde, Nationalmuseets Arbejdsmark 1981

C. Nyrop: Haandværksskik i Danmark. Nogle Aktstykker samt nogle

Oplysninger om Handwerksgebrauch und Gewohnheit, København 1903

Træ og fest, udgivet af Træbranchens Oplysningsråd 1979

Helge Søgaard: Rejsegilde, Festskrift til H. P. Hansen, Herning 1949

Dronningebesøg

Af Thomas Bloch Ravn, foto Mogens Laier

Mandag 26. juli gæstede Hendes Majestæt Dronning Margrethe Den Gamle By for at deltage i museets festligholdelse af, at bindingsværket til Møntmestergården var rejst og stod i fuld højde over Den Gamle Bys torv. Dagens centrale begivenhed var Dronningens indmuring af et grundstensdokument i bygningens sokkel. Museumsdirektør, mag. art. Thomas Bloch Ravn har samlet en montage om denne store dag.

Solen skinnede, børnene viftede med papirflag, og Møntmestergårdens store bindingsværk rejse sig majestætisk mod himlen. De knap 4.000 museumsgæster forsøgte at klemme sig sammen på Torvet og langs Brostræde, mens de 150 indbudte gæster sad bænket i de fine sale i gårdens første stokværk, lyttende til barokkoret Kammas kormusik fra årtierne omkring 1700. Klokken var 16, og ved Lille Torv stod bestyrelsesformand og direktør med fruer klar til at modtage Dronningen.

Dronningen blev modtaget af blomsterpigen Iben samt Den Gamle Bys bestyrelsesformand og direktør med fruer.

*Dronningen ser den
flagsmykkede Mønt-
mestergård.*

Klappet og klart

Efter ugers forberedelser var alt klappet og klart.

Møntmestergårdsmedaljen var slået, indmuringsdokumenter var trykt, blykapslen færdig, og i soklen var der gjort klar til indmuringen.

På byggepladsen var grunden belagt med stabilt grus og gangbroer af krydsfiner; der var lavet en trappe på Møntmestergårdens facade, så gæsterne kunne komme ind i salene, der dannede ramme om den officielle del af arrangementet, og i de kommende udstillingslokaler i bagbygningen var gulvet blevet lagt, væggene malet, og toiletterne var præsentable og brugbare.

Sidst men ikke mindst var stilladset taget ned, så museets gæster kunne få lejlighed til at se det prægtige bindingsværk uden generende udenværker.

Kl. 16.10 ankom Dronningen til Lille Torv, og herfra gik Majestæten med følge og med to unge herrer i spidsen ad Brostræde over Torvet til Møntmestergården.

Velkommen

"Deres majestæt, mine Damer og Herrer! Det er mig en stor glæde at byde Dem velkommen her i Den Gamle By", indledte formanden for Den Gamle Bys bestyrelse, direktør Peter Jensen, og han fortsatte: "En særlig velkomst vil jeg rette til Deres Majestæt fordi De vil medvirke til at gøre dagen særlig festlig for Den Gamle By. Vi er Dem meget taknemmelige for den store velvilje, som De gennem mange

år har udvist Danmarks Købstadmuseum. En velvilje, som har udmøntet sig i væsentlig medvirken til realisering af flere udstillinger og ikke mindst gennem protektoratet af museets støtteforening Den Gamle Bys Venner, som De har forestået siden 1987.

Dagen i dag er en stor dag for Danmarks Købstadmuseum, idet vi med Deres hjælp markerer, at bindingsværket til Møntmestergården nu er rejst og står i fuld højde over Den Gamle Bys torv”.

Redningsplanke for historiske bygninger

”Det er en mangeårig drøm, der her er gået i opfyldelse”, fortsatte bestyrelsesformanden, ”ja helt tilbage til museets stifter Peter Holms tid har det været tanken, at der på torvets fjerde side skulle opføres en passende bygning, således at Den Gamle Bys torv kunne blive et rigtigt, lukket byrum. Den Gamle Bys drømme har været mangeartede, og man har gennem år og dag talt om kirker, råduse og flere forskellige markante bindingsværksbygninger.

I mange år var det kun opfindsomme journalister, der den 1. april kunne fortælle, at denne eller hin bygning skulle flyttes til torvet i Den Gamle By, men byggepladsen og det store bindingsværk, som vi kan se her i dag, er et vidnesbyrd om, at drømmen nu realiseres.

Det er i dag heldigvis normen, at man passer godt på de værdifulde bygninger, der er tilbage rundt omkring i de danske byer, og jeg vil gerne nævne, at når historiske bygninger fra tid til anden er blevet flyttet til Den Gamle By, har det som regel været fordi de pågældende bygninger var truet af nedrivning. Den Gamle By har så at sige fungeret som redningsplanke for disse bygninger. Således også for Møntmestergården”.

Tak

Peter Jensen benyttede lejligheden til at takke de mange, som har gjort det muligt at realisere dette store projekt.

”Allerførst vil jeg rette en tak til Københavns Kommune, som velvilligt overlod bygningsdelene til Møntmestergården til museet. Denne donation er ifølge sagens natur den første forudsætning for, at genopførelsen af Møntmestergården i Den Gamle By har kunnet lade sig realisere.

Blandt de mange gæster sås tre ministre, nemlig indenrigsminister Thorkild Simonsen, trafikminister Sonja Mikkelsen og miljø- og energiminister Svend Auken.

Dernæst vil jeg rette en tak til de donatorer, som har skabt det økonomiske grundlag for projektet. Fra privat side, og det var et vilkår for offentlig medvirken, drejer det sig først og fremmest om Velux Fonden af 1981, om CAC Fonden og om Knud Højgaards Fond. Fra offentlig side drejer det sig om Kulturministeriet, Århus Amt og Århus Kommune. Hjertelig tak for velviljen til alle sider.

Derudover en særlig tak til de bestyrelsesmedlemmer og den ledelse som på rette tidspunkt havde mod og styrke til, trods svære betænkeligheder, at træffe de beslutninger, som satte genrejsningen i gang.

Endelig vil jeg rette en tak til de mange blandt Den Gamle Bys samarbejdspartnere og personale, som med entusiasme har medvirket til genopførelsen.

For os, der har mulighed for at følge arbejdet på nært hold, er det en stadig kilde til glæde og fascination at se dette prægtige bygningsværk vokse frem og tage form”.

Historiens vingesus

Efter bestyrelsesformanden talte museumsdirektør Thomas Bloch Ravn, som lod tankerne gå tilbage til den varme augustdag i 1995, da håndværkerne lukkede op ind til et hengemt og forfaldent skur på Vestre Kirkegård i København.

”Det var hedebløge, og en tung, lummer luft slog ud fra de mange byggematerialer, der her var stuved sammen i en kompakt pakke på 15 x 10 meter i 4 meters højde – bjælker, stolper, døre, vinduer, paneler, trappedele, tapeter, tagsten og mursten. Her havde det hele ligget i et halvt århundrede; urørt af menneskehånd, men med umiskendelige spor af tidens tand og et muldent miljø.

For den ukyndige kunne det være vanskeligt at forestille sig, at disse materialer nogensinde kunne blive til et fornuftigt hus. Men for Den Gamle Bys eksperter var der ligefrem tale om historiens vingesus. De stod nemlig med bygningsdelene til et prægtigt bindingsværkshus fra dét København, der nu er helt forsvundet.

Den Gamle By havde i mange år ledt efter en bygning, der kunne afslutte byens torv på den fjerde og sidste side – og efter en passende bygning fra landets hovedstad. Nu var muligheden her – og vi slog til.

12 sættevogne af de helt store måtte der til for at flytte huset fra Vestre Kirkegård til Århus, hvor Den Gamle By i første omgang stablede materialerne i to nye værksteds- og magasinhaler, som var opført til formålet. Forude lå nu finansieringen, og derpå den enestående faglige udfordring, det er at genopføre så prægtig en bygning”.

Bygningen

”Møntmesteren opførte i 1683 sit hus med to store facadekviste mod gaden og en stor karnap midt på facaden. Overetagen blev båret af bjælker, hvis endestykker var udsmykket med udskåret bladværk. Bygningen var i bindingsværk, med svalegang, og den kom snart til at fremstå gammeldags. Møntmesteren malede den derfor, så den i det ydre kom til at ligne et renæssancestenhus af norditaliensk tilsnit, fint skulle det være; i 1720erne føjede han en fornem såkaldt italiensk trappe til huset, og få år senere blev forhuset udvidet med en tilbygning i samme dybde som det hus, der rummede trappen.

Samtidig blev salenes barokke rumudstyr moderniseret med tilføjelse af rokokodøre, paneler, udspændte tapeter i voksdug eller silkedamask og gipsede lofter.

I 1810 gennemgik Møntmestergården beklageligvis en hårdhændet ombygning. Huset skulle have et nyklassicistisk præg, og pladsen skulle udnyttes til sidste kvadratmeter. Karnappen forsvandt, facadekvistene blev taget ned, de udskårne bjælkeender blev brutalt hugget af, og den prægtige bolig blev delt op i mindre lejligheder”.

Den Gamle By i København?

Museumsdirektøren fortsatte: ”Allerede på det tidspunkt var Møntmestergården rykket flere trin ned ad den sociale rangstige, og kvarteret omkring Borgergade og Adelgade blev efterhånden den rene slum. Det var baggrunden for, at Københavns Borgerrepræsentation godt 100 år senere besluttede at totalsanere kvarteret. Ét hus fortjente dog en bedre skæbne, var man enige om, nemlig Møntmestergården, og lykkeligvis formåede fremsynede arkitekter og museumsfolk i 1944 at rejse midler til at få bygningen nedtaget på en sådan måde, at den senere ville kunne genopføres. Efter at alt var målt, tegnet og nummereret, blev bygningsdelene taget ned og pakket sammen i skuret på Vestre Kirkegård.

Det var tanken at lade den prægtige barokgård være begyndelsen til en slags københavnsk pendant til Den Gamle By i Århus. Planerne blev imidlertid aldrig til noget.

At Møntmestergården så skulle ende i Århus, forekommer ganske naturligt, idet Den Gamle By er Danmarks Købstad-museum med ansvar for at belyse de danske købstæders historie, her under ikke mindst den borgerlige bygningskultur i alle dens forskellige regionale afskygninger”.

Bygningsundersøgelser

”I efteråret 1996 kunne museet så småt gå i gang med det forberedende arbejde”, fortsatte museumsdirektøren.

”Først måtte bindingsværket udlægges. Ved udlægningen sorteres tømmeret ud, facade for facade, gavl for gavl, og det konstateres, hvad der mangler og hvor stor en del af det bevarede bindingsværk, der kan genanvendes. Det var glædeligt, at hele 70% af det oprindelige tømmer kunne anvendes igen.

Samtidig aflæste arkitekt og konservator taphuller, skaringer, farvelag og andre spor. Sammen med de bevarede beskrivelser fra 1700-1800årenes brandtaksationer samt de iagttagelser af bygningsarkæologisk art, som blev foretaget i forbindelse med nedrivningen, giver disse spor os viden om, hvornår og hvordan ombygninger har ændret huset fra det blev opført i 1683 til det blev nedtaget i 1944.

Undersøgelserne førte til, at vi besluttede at genopføre huset som det så ud, da det i midten af 1700årene stod i sin største glans.

Derpå var det afbindingen, der stod for. Det vil sige den proces, hvor tømmeret passes til og repareres, så bindingsværket er klar til rejsning. Parallelt med afbindingen blev grunden gravet ud”.

I begyndelsen af det nye årtusinde

”Det er imidlertid i år, at der virkelig har været noget at se. Kældrene er muret op, bindingsværk og tagværk er rejst. Og om kort tid vil håndværkerne tage fat på at lægge de 17.000 tagsten. Ved et bindingsværkshus begynder murerne fra oven. For det er vigtigt, at der kommer vægt på, så bindingsværket kan sætte sig, idet det er tømmeret og ikke murværket, der skal bære.

Når taget er lagt, tager håndværkerne fat på at udmure bindingsværkets tavl med i alt 275.000 gamle flensborgsten og munkesten. Af hensyn til tyngden begynder man også her fra oven, og på et tidspunkt vil huset se ud som om det ligefrem svæver over jorden. Så er der 124 vinduer og 14 porte, lemme og døre, der skal isættes, således at huset kan være lukket, når vinteren sætter ind.

Derpå vil den store barokke trappe blive rejst, mure og vægge vil blive malet, og engang i løbet af år 2000 vil huset – om alt går vel – fremstå som færdigt i det ydre. Engang i begyndelsen af det nye årtusinde forventer Den Gamle By, at indretningen af Møntmestergården vil være kommet så langt, at museets gæster kan træde inden for og her opleve lysets spil på paneler, tapeter og på det fornemme fugleloft. Maleren er glemt, men loftet findes stadig”.

1999 og 1683

“Også de andre håndværkere er glemt. Men huset er nu ved at blive genopført i Den Gamle By, og undervejs i denne proces vil et antal unge håndværkere have fået føling og erfaring med de byggefag, der for flere hundrede år siden formåede at opføre så prægtige huse som Møntmestergården.

Det er en forunderlig fornemmelse at tænke tilbage på året, da Møntmestergården blev opført for første gang. 1683 var året, da Christian V gav Danske Lov som den første samlede lov for hele riget. Det var det år tyrkerne stod foran Wien. Leonora Christine sad endnu som fange i Blåttårn i det gamle Københavns Slot, og freden efter Den skånske Krig var kun fire år gammel.

Den tidlige enevælde er en periode, der er fattig på monumenter. Fattig fordi Danmark led under depression og krige. Men med sit prægtige indre udstyr er Møntmestergården et strålende vidnesbyrd om den tidlige enevældes – og barokkens – bestræbelser for at holde hovedet højt og bjerge selvrespekten frelst gennem en vanskelig tid, da selve nationens eksistens var på spil.

Eneste store bindingsværkshus fra den tidlige enevældes København

Møntmestergården blev opført i kvarteret Ny-København, den tidlige enevældes paradekvarter, som blev anlagt uden

for de middelalderlige byvolde, på arealet mellem Nyboder, Rosenborg og Kongens Nytorv.

Det er i dag det eneste store bindingsværkshus, der er tilbage fra den tidlige enevældes København – alle de andre stor bindingsværksgårde er enten brændt eller revet ned. Og det er måske sidste gang, man overhovedet får lejlighed til at se et stort bindingsværkshus i flere stokværk blive opført.

I Den Gamle By er vi stolte af, at vi, i samarbejde med mange gode kræfter, har formået at løfte denne opgave. Og vi er glade for, at det med Møntmestergården er lykkedes at redde et markant stykke dansk bygningskultur fra den periode, da København for alvor begyndte at gøre sig gældende som Danmarks hovedstad.

Historien er i alle sine facetter et fantastisk reservoir for eftertanke og for inspiration. Den Gamle By dækker sin særlige del af Danmarkshistorien, nemlig udviklingen i de danske byer. Med Møntmestergården er denne del af Danmarkshistorien kompletteret på et meget væsentligt punkt”, sluttede museumsdirektør Thomas Bloch Ravn sin tale.

Sølvmedalje, mønter og dokument

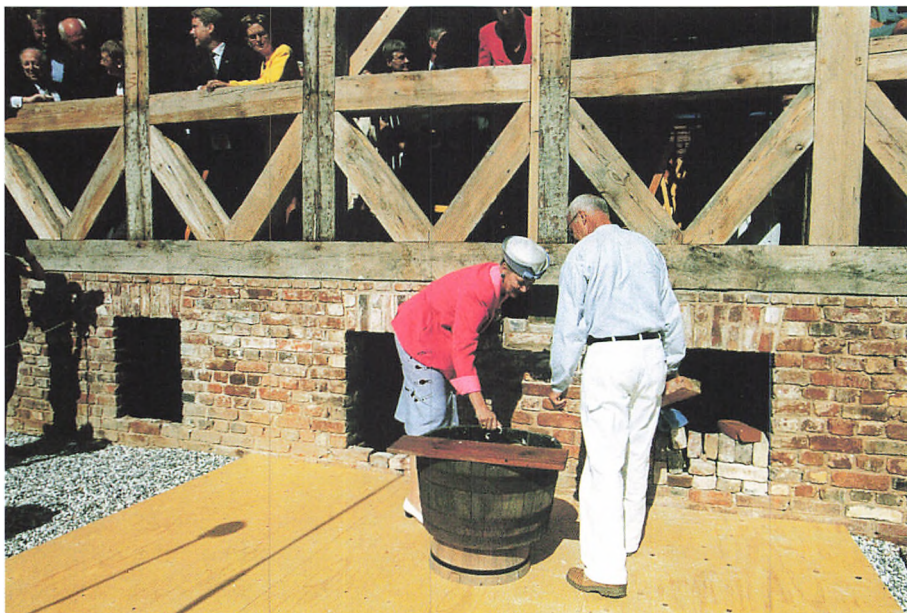
Herefter tog bestyrelsesformand Peter Jensen atter ordet: ”Deres Majestæt! Det er os en stor glæde, at De har indvilget i at gøre denne begivenhed særlig festlig for Den Gamle By ved i husets sokkel at indmure et vidnesbyrd om bygningen og dens historie.

Det, Deres Majestæt vil indmure, er en blykapsel, som indeholder tre aktuelle vidnesbyrd. For det første et sæt danske mønter, som er gangbare i dag den 26. juli 1999. For det andet et dokument, som dels oplyser hovedtrækkene af bygningens historie, dels navnene på de donatorer, som har gjort genopførelsen mulig. Og for det tredje en sølvmedalje, som Den Gamle By har ladet udforme og slå i anledning af denne bygningshistoriske begivenhed. Medaljens forside viser, hvordan Møntmestergården vil tage sig ud, når den om nogle måneder står færdig her på Torvet i Den Gamle By.

Bagsiden er præget med Den Gamle Bys byvåben samt de to dateringer København 1683 og Den Gamle By 1999, garneret af fire små hjerter, som stammer fra de mønter, som slægten Wineke som kongelige møntmestre lod præge på de danske mønter i perioden fra 1693 til 1752 – og som i øvrigt

Bestyrelsesformand Peter Jensen overrækker Møntmestergårdsmedaljen i guld til Dronningen.

vendte tilbage til de danske mønter ved møntreformen 1873. Medaljen er designet af museets konstruktør og slået af Den kongelige Mønt”.

Som en erindring om dagen overrakte bestyrelsesformanden derpå Dronningen Møntmestergårdsmedaljen i guld.

Dronningen indmurer en blykapsel med dokument, mønter og medalje i Møntmestergårdens søkkel, bistødt af murerformand Jørgen Olesen.

Dronningen som murer

Uden for bygningen stod murerformanden klar med blykapsel, mørtel og mursten. Med sikker hånd foretog Dronningen denne ceremonielle handling, der i henhold til gammel tradition vil beskytte huset mod alskens ulykker. For Den Gamle By er det nok så vigtigt, at der hermed med kongelig hånd er indmuret et vidnesbyrd til senere generationer, som måtte finde blykapslen. Fotograferne fotograferede det bedste, de havde lært, og straks Dronningen havde fuldført arbejdet ved at give stenen et solidt klask med hånden, lød en flot fanfare fra Den Gamle Bys byorkester under ledelse af generalmusikdirektør Anders Errboe.

Symbolisk for dagens bygningshistoriske begivenhed lod mester Errboe fanfaren gå over i Københavnermarch efterfulgt af Århus Tappenstreg, og i den følgende times tid kunne museets publikum nyde musikken fra det herlige byorkester.

Den Gamle Bys byorkester spillede først Københavnermarch og derpå Århus Tappenstreg. Byorkestret sluttede af med at råbe hurra for Møntmestergården.

Dronningen hilser på Den Gamle Bys tømmerformand Rasmus Leth Jakobsen.

Dronningen hilste på

Under den efterfølgende reception i lokalerne bag Møntmestergården fik en række personer med tilknytning til projektet lejlighed til at hilse på Majestæten. Det var arkitekt m.a.a. Erik Hastrup Holm, som er Den Gamle Bys arkitekt på projektet, bygningskonstruktør Ole Bak, som foruden at være medarbejder på projektet også har designet den sølvmedalje, som Den Gamle By har ladet slå i dagens anledning, samt ingeniør Jørgen Hinge, der som selvstændig ingeniør har medvirket ved genopførelsen af en række bygninger i Den Gamle By, herunder Møntmestergården. Dronningen hilste også på Den Gamle Bys håndværksformænd, murerformand Jørgen Olesen, tømmerformand Rasmus Leth Jakobsen og malerformand Tove Sloth Lave. Også den 87 årige arkitekt m.a.a. Hans Henrik Engqvist hilste på Dronningen; Engqvist er forhenværende docent ved Kunstakademiets Arkitektskole og forhenværende arkitekt for Den Gamle By, og han er den person, som i 1944 forestod nedtagningen af Møntmestergården i Borgergade i København. Fra hovedentreprenøren Højgård & Schultz A/S hilste Dronningen på adm. direktør Jørgen Vorsholt. Endelig hilste Dronningen på bankdirektør N.P. Bager og dekan André Wang Hansen fra museets forretningsudvalg og på overinspektør Birgitte Kjær og administrationschef Kaj Toft.

Museumsdirektør Thomas Bloch Ravn viser Dronningen eksempler på møntmester Winekes evner som sølusmed og som møntmester fra de sidste årtier af 1600tallet.

Bygningskyndig Dronning

Efter den officielle del af programmet viste Dronningen sig som en overordentlig interesseret og kyndig deltager i rundvisningen, der omfattede Møntmestergårdens

Det var en interesseret og engageret Dronning, som blev vist rundt i Møntmestergården af museumsdirektør Thomas Bloch Ravn, arkitekt Erik Hastrup Holm og bestyrelsesformand Peter Jensen.

bindingsværk og murværk fra kælder til kvist. Hendes Majestæt forcerede uden at blinke den spinkle byggepladstrappe op til både andet stokværk og helt op til det imponerende tagværk. Dronningen så nærmere på de udskårne bjælkeender, på resterne af kvaderstensbemalingen fra tiden omkring år 1700 og på de mange bygningsarkæologiske spor i bindingsværket. Dronningen spurgte interesseret til Den Gamle Bys kildebelæg for den rekonstruerede karnap og lyttede interesseret til museets planer for anvendelsen af de mange nye kvadratmeter. Og i kælderen så Dronningen de fine stik og hvælvingerne, der var lavet af besparelseshensyn i en tid, da det var materialerne og ikke arbejdslønnen, der belastede budgettet mest.

*Også Den Gamle Bys gæs
deltog i festlighederne.*

En stor dag for Den Gamle By

Klokken var nu 17.45 og turen gik retur til Lille Torv til de ventende biler. På vejen tilbage vendte Dronningen sig for endnu en gang at lade øjnene hvile på bindingsværket.

”Jamen, der *er* smukt”, sagde Dronningen. ”Hjertelig tillykke med det, og tak for i dag”.

Om aftenen var der solide indslag i TV Avisen, TV2 Nyhederne og i flere lokale og regionale nyhedsudsendelser. Kl. 19.30 bragte DR1 ved Carsten Fischer en halv time om Møntmestergården og Dronningebesøget, og næste dag havde alle landets aviser historien om Dronningen som murer. Det var en stor dag for Den Gamle By.

Fyllas sidste sejltur til Den Gamle Bys nye værft

Af Benno Blæsild

Kvasen Fylla var efterhånden "strandet" på kajen ved Toldboden. Det krævede militær assistance at flytte hende til mere historisk korrekte rammer i form af en bedding. Museumsinspektør, cand.mag. Benno Blæsild beretter om, hvorledes denne flytning samtidig blev begyndelsen på etableringen af en udendørs søfartsafdeling, blandt andet med en fin værftsbygning fra Svendborg Sund, som i 1800tallet lagde bredder til et af de væsentligste centre for dansk søfart.

Den Gamle By søger løbende at uddybe og nuancere skildringen af den danske købstads historie. I den bestræbelse har museet længe savnet nogle vigtige erhverv – nemlig de maritime.

Ganske vist havde man allerede fra 1980 påbegyndt opbygningen af bolværker, der gav kvarteret omkring Toldboden et vist havnepræg, men de havde primært en æstetisk funktion.

Den gamle toldbod fra Århus huser foruden toldudstillingen også på første sal en udstilling om købmændenes rolle som skibsredere. Her vises tillige et udsnit af Den Gamle Bys omfattende samling af skibsmodeller, maritime malerier og skibsportrætter.

På anden sal findes et fuldt etableret sejlagerloft og kompasdrejerværksted. Efter planen skal det inden for en kortere årrække atter gøres tilgængeligt for publikum.

Fylla

Men museet savnede et autentisk udendørs maritimt miljø i det havneanlæg man i disse år opbyggede. Derfor erhvervede Den Gamle By i 1983 kvasen Fylla. Den er på 19,5 brutto-registertons, og den blev bygget i Assens i 1888 af H. Christoffersen til skibsreder A.C. Petersen samme sted.¹ I 1899 var skibet hjemmehørende i Hornbæk. I 1928 blev det solgt til skipper og reder Rasmus P. Allermand, Frederikshavn. Under navnet Agnes Jørgensen blev det i 1937

hjemmehørende i Sæby. Herfra sejlede det indtil 1973, hvor det blev solgt til skipper F. Sørensen Hirtshals. Skibet blev i stadig dårligere stand, og det udgik af skibsregisteret i 1979. I de følgende år blev skibet handlet flere gange, inden det endte i Horsens, hvor det i vinteren 1980-81 var sunket ved kajen. Efter en henvendelse fra den tidligere ejer Knud Arne Christensen i Rye, overtog Den Gamle By skibet i efteråret 1983¹, og fik det på en blokvogn fragtet til Århus. Skibet var så stort, at alle trafiklys på ruten måtte nedtages ligesom den daværende vej gennem Botanisk have måtte belægges med jernplader for at forhindre vognen i at køre fast.

Kvaser var sejlskibe, som opsøgte fiskebådene på fiskebankerne og opkøbte den friske fangst. De levende fisk blev derefter sejlet til fiskemarkederne i for eksempel Aalborg, Gøteborg og København. Derfor var kvaserne forsynet med en dam i stedet for lastrum.¹

Fylla er i øvrigt bygget som en fynsk jagt. Hvis man lukkede hullerne til dammen i skibes bund og ændrede apteringen under dæk, ville man have en galease helt identisk med de fartøjer, som i 1800tallet udførte den livsvigtige transport af stykgods mellem de danske havnebyer.

Det var i 1983 museets tanke – og det er det for så vidt stadig – at Fylla ad åre skulle rigges op som det smukke og tidstypiske træskib det oprindeligt var.

16 år og et syv cifret beløb senere fortonede færdiggørelsen af projektet sig stadig i en uvis fremtid. I gennem alle disse år havde Fylla fyldt temmelig kraftigt op på kajen ved

Fra 1983 arbejdede Den Gamle By på at restaurere Fylla. På dette billede sættes den nye stævn på plads.

Toldboden og Købmandsgården, hvor den blokerede for etableringen af den havnekaj, som er en del af udstillingen om livet omkring Købmandsgården.

Det faktum, at Fylla er blandt de 10 ældst bevarede danske træskibe, understregede at skibet måtte bevares. Men det var på den anden side ikke realistisk at transportere det tilbage til havet.

Bedding i trange omgivelser

Et sponsorat fra Den Danske Bank ved direktør Torben Jørgensen gjorde det i efteråret 1998 muligt at bygge en reparationsbedding til Fylla syd for Garveriet på den modsatte side af museets havn.

Pladsforholdene var godt nok begrænsede, men det svarer kun alt for godt til forholdene i de fleste købstæder, hvor grundstykker direkte ud til vandet var særdeles eftertragtede. Værfterne etableredes derfor ofte klos op af selv prominente adresser. I 1800tallets København lå således et af de travle reparationsværfter på Larsens Plads. Når man der kølhalede skibe, rakte masterne ind over haven til det Brockdorffske Palæ på Amalienborg, hvor daværende kronprins Frederik (senere VII) og kronprinsesse Vilhelmine boede. Selv landets tronarving måtte altså leve med lyden af kalfatrejern i ørerne og lugten af tjære i baghaven.

I Århus var forholdene endnu mere trange. Bonnesens skibsbyggeplads lå yderst ved åhavnsens søndre side, og det var vanskeligt at søsætte skibe på det lave vand her. Fra begyndelsen af 1840erne til 1870 lå der endnu et værft på havnen nemlig Thomsens Plads på hjørnet af Mindegade og Dyndkarken. Her ragede skibenes bovspryd tværs over Mindegade, når en skonnert eller en brig var trukket op på beddingen for at blive repareret.⁴

I byer som Marstal kan man den dag i dag opleve den betagende sammenstilling af lave huse og høje skibsskrog.

Ved at flytte skibet på bedding kunne man slå to fluer med et smæk. Det blev muligt for Den Gamle By af vise endnu et håndværk, nemlig skibsbyggerens og man behøvede ikke nødvendigvis at opgive den oprindelige plan om at rigge Fylla op og lægge den til kaj ved Toldboden. Man kan forestille sig, at man til sin tid trækker skibet på land i løbet af vinteren og sætter det i søen igen om foråret.

Savhuset fra Troense

For at gøre formidlingen af skibsværftet så præcis som muligt undersøgte man en række af de endnu eksisterende træskibsværfter. Under dette arbejde, blev museet opmærksom på, at et af landets ældste bevarede værfter, Jacobsens plads i Troense netop var blevet solgt. I den forbindelse havde Skov- og Naturstyrelsen afslået at frede værftsanlægget.

Den nye ejer, et konsortium under ledelse af Niels baron Juel-Brockdorff på Valdemar Slot, havde planer om at nedtage alle bygninger for at erstatte dem med nøjagtige kopier. Det var derfor muligt for Den Gamle By at erhverve et lille savhus, som stod på pladsen. Dets nuværende placering går tilbage til 1915; hvor værftet anskaffede en elektrisk båndsav. Men træværkets dimensioner og profiludskæringer tyder på, at man har genanvendt et skur fra virksomhedens grundlæggelse.

Jacobsens Plads 1848-1986

De første skibsbyggere på denne plads var brødrene Rasmus Vilhelm og Christian Møller, som den 14. februar 1848 lejede strandgrunden af baronen på Valdemar Slot mod selv at bekoste bedding og bro.³

Ifølge en brandtaksation fra 1856 var værftet anlagt efter stort set den samme plan, som man i dag kan se på pladsen. Langs Strandvejen fandtes et 20 fag langt materialhus, desuden fandtes der en bindingsværksbygning, som blandt andet rummede virksomhedens kontor. Umiddelbart syd herfor var værftets svedekiste⁴ anbragt sammen med et skur. Dette skur er efter al sandsynlighed identisk med den bygning, Den Gamle By har erhvervet.

Lidt længere mod syd fandt man planhuset, den rødmalede træbygning med tegltag, som i dag er den dominerende bygning på pladsen. Endelig fandtes endnu et materialskur på ni fag, som imidlertid nedbrændte i 1897.⁵

Brødrene Møller byggede 38 nybygninger fra 1850 til 1888. Deriblandt en lang række navnkundige skibe, fortrinsvis skonnerter og skonnertbrigger; men også store barkskibe som for eksempel barken "Svendborg" fra 1867, der nåede nogle af klodens fjerneste havne: Shanghai, Yokohama, Manilla og Melbourne for blot at nævne nogle få. Fra 1885 til 1888 løb der blandt andet tre kvaser af stabelen fra strandværftet i Troense. Deriblandt i 1885 kvasen Saga på 31 nettoregister tons til

Frederikshavn.⁸ Det var altså netop fra denne type værfter, skibe som Fylla blev bygget.

Den længstlevende af brødrene Rasmus Vilhelm Møller opgav i 1888 skibsbyggeriet og blev i stedet færgemand mellem Svendborg og Vindeby. Strandværftet lå derfor stille i et par år, indtil en dygtig svend fra et af Thurøs mange værfter i 1893 blev "headhundet" til at bygge en række skibe til nogle af Svendborgs rigeste skibsredere. Det var færingen Zakarias Thorvald Jacobsen, som frem til 1920 skulle komme til at søsætte 22 nybygninger fra beddingen i Troense.⁹

Et værft som Jacobsens havde for det meste omkring 20 ansatte. Dertil kom en række håndværkere så som blokke-drejere, sejlmagere, beslagsmede og rebslagere, der som underleverandører producerede specialudstyr og udrustning. Produktionstiden, fra egestammerne var leveret ved beddingen til det udrustede skib blev afleveret til rederen, var for en tremastet skonnert fra syv til ni måneder. Sådan et skib leveret fra Jacobsens plads kostede i 1893 godt 37.000 kr.¹⁰

I mellemkrigstiden overlevede de fleste af landets op mod hundrede træskibsværfter ved at udføre reparationsarbejder på Danmarks stadig mere bedagede flåde af kystfragtskibe. Jacobsens plads fungerede indtil besættelsen, hvor aktiviteten på pladsen døde ud.

Fra 1974 til 1986 blev der atter bygget skibe på Jacobsens plads; men det var lystbåde. Kopier af fynske jagter i reduceret størrelse kunne afsættes til velhavende tyske liebhavere. Sideløbende hermed blev gamle danske træskibe restaureret. I de seneste år har pladsen fungeret som værkstedsområde for en række træskibsentusiaster; men med salget af grundstykket er Jacobsens plads endeligt ophørt som træskibsværft, og med det er en af de sidste typiske eksponenter for de danske provinsbyers strandværfter forsvundet. Det er netop strandværfternes historie, som det er Den Gamle Bys plan at fortælle i området omkring den nye bedding. Derfor var det af stor betydning at få opført en bygning på pladsen.

Efter et par måneders forsinkelse i forbindelse med erhvervelse af de nødvendige tilladelser til nedtagningen, kunne tømrerformand Rasmus Leth Jakobsen i slutningen af juni drage til Troense for med sine folk at skille træhuset ad. Efter planen skal dette lille hus i løbet af efteråret 1999 sætte kronen på værket i Den Gamle Bys nye værft. Tilbage på ønskesedlen

Den Gamle Bys tomrersjak lagde allerede i begyndelsen af marts 1999 sidste hånd på beddingen. Her er det det kraftige løbstømmer, der lempes i den rette position.

vil til den tid være en svedekiste, en ny kran og så en kopi af værftets lokum, som var bygget halvt ud over bolværket.

Ingeniørtropperne slagplan

Det største problem var dog at få sendt Fylla ud på sin sidste korte rejse på cirka 75 meter. Den vej skibet – og dermed den kran som løftede det ned af blokvognen – kom ad i 1983, eksisterer ikke længere. Det er nu en del af Botanisk Have med sjældne planter og et i øvrigt særligt sart miljø.

Kraner og lastbiler er heller ikke ligefrem blevet mindre på de små tyve år. Faktisk var det ikke muligt at finde en selvkørende kran, som kunne sno sig ind mellem Den Gamle Bys huse og samtidig var stærk nok til at flytte Fylla over på beddingen.

Derfor havde museet allerede i 1997 rettet henvendelse til ingeniørtropperne i Randers. Ingeniørtropperne havde besigtiget opgaven og givet tilsagn om, at man gerne ville låne Fylla til at træne nye ingeniørsoldater i vanskelige og utraditionelle opgaver.

Inden museet havde alle planer og beddingen klar, var kasernen i Randers imidlertid lukket. Chefen for 2. ingeniørbataljon, oberstløjtnant Jan Sejr forsikrede dog museet om, at selv om der var lidt længere at køre fra kasernen i Skive, så stod tilsagnet ved magt.

Opgaven var bestemt ikke ligetil. Ud over det nævnte forhold med kranen, var det mest øjnedefaldende problem, at Fylla efter de mange år på kajen ikke længere var tæt. Dertil kom, at Fylla selv uden ballast og maskine ville stikke omkring 1,30 meter; men det er kun muligt at hæve vandspejlet i Den Gamle Bys "havn" til 90 centimeter. Man kunne altså forudse, at skibet ville suge sig fast i bundens dynd, hvis man blot løftede det ud over kajens kant.

Med militærisk præcision lagde premierløjtnant Christian Flø fra 3. Ingeniørbataljon en slagplan, som forenede militærets store mandskabsressourcer med de nødvendige tekniske hjælpemidler.¹¹

Militær i Den Gamle By

Således gik det til, at en kolonne på seks store militærlastvogne tidligt om morgenen den 23. april 1999 i strålende solskin forsigtigt snoede sig gennem museumsbyens smalle gader.

Den første dag gik med at forberede den tømte havns bund. Det vil sige fjerne større fremmedlegemer så som gamle cykler og indkøbsvogne samt lægge et fundament af sand og stål, hvorpå to af kranens støtteben kunne hvile.

Da soldaterne fra 3. Ingeniørrégiment i Skive havde fået tomt søen for vand, gik de i gang med at fjerne de fremmedlegemer, som ville kunne skade gummibåden. De gjorde flere interessante fund. Her er det en ældre damecykel, som ser dagens lys efter flere år i muddret.

Fylla svæver ud over bolværket. De mange tilskuere holdt vejret da det 12 tons tunge skibsskrog foretog sin sidste lufttur.

Torsdag formiddag den 29. april kunne soldaterne trække Fylla de sidste meter op ad løbstømmeret, som til lejligheden var grundigt smurt ind i støvnrørsfedt.

Næste dag byggede 40 soldater den største gummibåd, der nogensinde er set i Århus, og så var alt klar til, at kranen kunne komme og løfte Fylla ned på den.

Da den 32 tons tunge Herkuleskran næste dags morgen var på plads, fik vi vores eneste store overraskelse. Det viste sig nemlig, at selv om Fyllas træ var godt tørt efter det lange ophold på land, og selv om al udrustning under dæk var fjernet, så vejede hun stadig 11,8 tons. Det var mere end kranen kunne løfte helt ud på gummibåden.

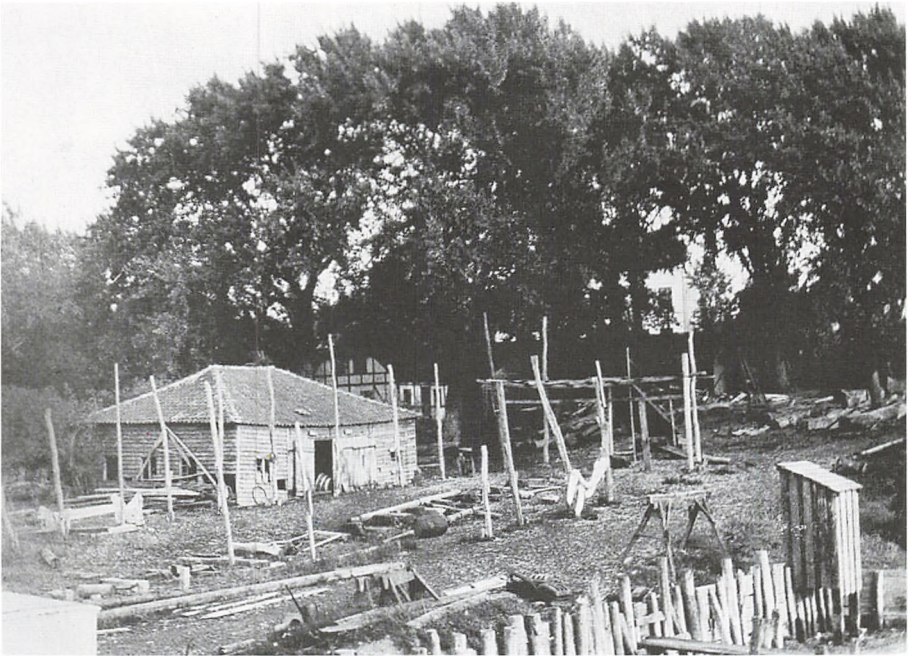
Med lige dele knofedt, gåpåmod og godt humør lykkedes det dog i løbet af eftermiddagen for de 40 soldater i flere etaper at lirke skuden på plads. Så da museets personale mødte på arbejde næste morgen klokken 7 (efter den første nat siden 1945, hvor Den Gamle By havde haft militær nattevagt), lå Fylla klar til at blive trukket det sidste stykke op på beddingen.

Efter et par nervepirrende timer, hvor militærets præcision kom til sin ret, idet der kun var 10 centimeters friplads rundt om gummibåden, gled Fylla flot op på beddingens egeplanke, og blev den 29. april klokken 11.30 med en centimeters nøjagtighed placeret hvor den skulle være.

Dermed var det vigtigste skridt taget i realiseringen af den maritime afdeling af Den Gamle By. Med sit livlige havnemiljø og skildringen af købmandsgårdens rolle i tilknytning til søfarten, og med Toldbodens tre etagers udstilling over maritime temaer samt værftets skildring af skibsbygning og -reparation, vil Den Gamle By have etableret sig som et efter danske forhold ganske betydeligt søfartsmuseum. Vi mangler bare lige den svedekiste!

Torsdag eftermiddag inden fyraften var der ryddet pænt op på hele pladsen. Bededagsferiens mange museumsgæster fik dermed gode muligheder for at fornemme, hvordan Den Gamle Bys værft kommer til at tage sig ud.

Noter

- 1 Oplyst af G. Sørensen, Frederikshavn. Jf. kopi af Skibsregistreringen for Frederikshavn Fiskeriforening beroende i Den Gamle By.
- 2 Erik Kjersgaard: Vi samler stadig, i: Købstadmuseet Den Gamle By 1984 side 76 ff.
- 3 C.F. Drechsel: Oversigt over vore saltvandsfiskerier, København 1890. Plancherne.
- 4 Erik Korr Johansen: Den Første yderhavn, side 75, i: Fra åhavn til kysthavn, Århus 1990.
- 5 Morten Hahn-Pedersen: Jacobsens Plads. træk af et Troense-værfts historie, i: Årbog for Svendborg & Omegns Museum 1984, side 52.
- 6 En ovn, hvor de svære egeplanker gøres bøjelige ved hjælp af dampopvarmning.
- 7 Morten Hahn-Pedersen, anførte værk side 54.
- 8 Morten Hahn-Pedersen: Jacobsens Plads. Et Troenseværft 1848-1985. Svendborg 1986, side 8.
- 9 Morten Hahn-Pedersen, anførte værk side 60.
- 10 Morten Hahn-Pedersen, anførte værk, side 60.
- 11 Ingeniørtroppernes operation er indgående beskrevet af premierløjtnant C. Flo i: 2. Ingeniørbataljon i Den Gamle By i Århus, i: Pioneren – udgivet af Ingeniørregimentet, Hærens Ingeniør- og ABC-skole og De Danske Pionerforeninger. Nr. 7, september 1999, side 3-8.

Jacobsens Plads i Troense, som værftet tog sig ud omkring 1915. Den Gamle Bys træskur skjuler sig i skyggerne under de høje træer i billedets baggrund. Foto Svendborg & Omegns Museum.

“Til tjeneste” i købmandsgården 1864

Af Tove Engelhardt Mathiassen

Umiddelbart efter nytår dumpede et spændende brev ned i Den Gamle Bys postkasse. I brevet fortalte Århus Kommunes Fritids- og Kulturforvaltning, at byrådet havde udpeget 1999 til børnekulturår. Der var derfor afsat en pulje til støtte for arrangementer med børn som skabere, deltagere i og modtagere af kultur. Det blev springbrødtet til et nyt initiativ i Den Gamle Bys skoletjeneste, som museumsinspektør cand. phil. Tove Engelhardt Mathiassen her fortæller om.

Børn og museum

Børns museumsbesøg er et emne, der helt indlysende optager Den Gamle Bys skoletjeneste meget. Det er skoletjenestens opgave at udarbejde en række tilbud til børn. Tilbuddene skal helst gøre museumsbesøget til en helt speciel oplevelse, der både taler til børnenes sanser, følelser og intellekt. Denne flertydighed i oplevelsen har museerne båret med sig lige fra deres oprindelse. Museer er og har altid været videnscentre og steder for fornøjelse, undren og underholdning på samme tid. Denne egenskab er væsentlig at bevare i al museumsarbejde, fordi den giver en helt unik kvalitet.

Den Gamle Bys fordel sammenlignet med skolernes historieundervisning er, at her er de originale genstande til rådighed. Genstande er sanselige, og derfor opleves de samtidig på flere forskellige niveauer. Ubevidst aflæser vi dem via overflader, materialer, form og slidspor. Vi fortolker genstandene og sætter dem ind i kategorier med vores viden. Det gør børnene også, så det er et mål for skoletjenesten at støtte børnenes evne til selvstændigt at aflæse genstandene. Denne evne medvirker til at gøre børnene til aktive kulturskabere. Kultur skabes og genskabes af de individer, der bruger den og lever i den. Gennem udstillingerne i interiørerne skaber Den Gamle By rammer for en umiddelbar sanselig og en efter-tænksom, intellektuel tilegnelse af fortidige måder at leve på. Børnenes tilegnelse kan støttes med dramatiske hjælpemidler.

*Det dramatiske højdepunkt i forårssekvensen ses i købmandsgårdens sal. Flankeret af stager med tændte lys står den sorte kiste midt i rummet. Den døde soldat mindes og æres med laurbærkranse og palmegrene. På kistelåget ligger hans officerssabel, og i baggrunden ligger Dannebrog klar til at svøbe om kisten, når den skal ud på den sidste rejse.
Foto Knud Nielsen.*

Købmandsgården kort fortalt

Det forekom helt oplagt at bruge dramatiske virkemidler i tilbuddene til skolebørn i den købmandsgård, der oprindeligt lå på hjørnet af Frederiksgade og Rådhuspladsen i Århus. Her låner Den Gamle By i forvejen af teatrets virkemidler i den særlige indsats, som museet i et par år har gjort i udstillingerne. Gården og dens omgivelser udgør en fornem helhed. Forhus, sidehus og baghus indrammer gårdspladsen. Her er vognport, stalde og smørkælder. Havestuen har udgang til nytte- og prydhaven. Bygningskompleksets forareal rummer havnekaj og toldbod. På længere sigt er det planen at inddrage samtlige bygninger i komplekset til udstilling. Når dette udviklingsarbejde er tilendebragt, er det hensigten at præsentere det samlet i årbogen, så det følgende er blot en smagsprøve for at vise, på hvilket grundlag en forestilling kunne blive til.

Den cykliske særudstilling i købmandsgården

Målet med udstillingerne i købmandsgårdens mange rum og udendørsarealer er at vise et totalbillede af livet i en provins-købmandsgård i Danmarks skæbneår 1864. Dette år er valgt, fordi krigen mod tyskerne var med til at underbygge en række nationale symboler, som vi i dag opfatter som evigt danske. I købmandsgården arbejder museet med et nyt udstillingsprincip, den cykliske særudstilling, hvor udstillingen er opdelt i fire sekvenser. Hver for sig afspejler sekvenserne de årstidsbestemte særpræg ved livet i købmandsgården. Desuden indeholder hver sekvens en handling, som har aktualitet for den nutidige besøgende. Vintersekvensen handler om jul, nærmere bestemt er udstillingen en levendegørelse af Peters Jul. Førsteudgaven af brødrene Krohns populære bog udkom i 1863, og forskellige scener fra bogen vises i rummene. Efterårssekvensen handler om barnedåb. Vuggen står i barnekammeret, og dåbskjolen er lagt frem på sengen. Sølvtoj og de fine glas er stillet frem, og bordet er gjort klart til at dækkes. Forårssekvensen er den mest dramatiske af dem alle. Her er handlingen, at husets ældste søn har kæmpet for Danmark og er faldet i slaget ved Dybbøl. Hele huset er klædt i sorg, og begravelsesceremonien er i gang i husets fine sal. Denne i sig selv så dramatiske udstilling blev udgangspunktet for dramatisk historieformidling for skolebørn i samarbejde med Dramacentrum.

Karoline og Sofus, to skikkelser fra en købmandsgård i 1864, fik krop og mæle af skuespillerne Pia Hessner og Erik Scholer. Foto Dramacentrum.

Bornenes aktive medvirken i forestillingen fik de alvorlige problemstillinger til at blive meget nærværende. Her pilles charpi, forbindingsmateriale, til de sårede soldater. Foto Dramacentrum.

Teater i undervisningen

Dramacentrum arbejder med drama for og med skolebørn på mange forskellige måder. Det bliver støttet af Århus Kommunes Fritids- og Kulturforvaltning og Århus Skolevæsenes forsøgspulje. En af de dramatiske metoder, som Dramacentrum anvender, passer godt til Den Gamle Bys cykliske særudstilling. Metoden er af engelsk oprindelse og går under betegnelsen TIU, hvilket er en forkortelse for teater-i-undervisningen. Teater i undervisningen er en teaterform, hvor teater og undervisning blandes som et pædagogisk middel, hvor selve dramaet bygger på konstante pædagogiske overvejelser. Teater i undervisningen skal fungere som en integreret del af skolens undervisning. Til det formål udarbejdede skoletjenesten et skriftligt

*Detalje fra købmandsgårdens sal. Bertel Thorvaldsens populære relief "Natten", hvor nattens engel flyver bort med sine to børn, sønnen og døden.
Foto Knud Nielsen.*

materiale til brug på klassen før en forestilling. Materialet består af en grundig introduktion til købmandsgården, dens typiske beboere, handelen og mange forskellige temaer i forbindelse med krig og nationalisme. Alt i form af kommenterede kildeark med mange billeder. Læreren kan med disse ting bearbejde forskellige temaer i klassen inden besøget i Den Gamle By. Det skriftlige materiale kan stå alene og kan også bruges i klasser, der ikke ser forestillingen. Der hører tematiske spørgeark til materialet. Metoden teater-i-undervisningen indebærer ligeledes en efterbehandling af stykket, så børnene ikke slippes svævende i et eller andet tomrum efter en dramatisk oplevelse. Efterbehandlingen skal sikre, at børnene får de alvorlige temaer talt igennem.

Ideen bliver til

Med forårssekvensen som udgangspunkt gik Dramacentrum og Den Gamle By sammen om en projektformulering. Vi ønskede at eksperimentere med nærværende og engagerende formidling for skolebørn, og hvad er mere dramatisk end krig og død, og mere hjertegribende end begravelse og sorg? Udstillingen gav nogle væsentlige pejlepunkter i en god historieformidling. Der var mange elementer i udstillingen og tiden, som var oplagt at give kød og blod gennem nogle karakterers fortolkning af dem. To ting lå fast fra starten. For det første skulle to skuespillere i kostume påtage sig to karakterer fra købmandsgården, nemlig tjenestepigen og gårdskarlen. For det andet skulle børnene inddrages i spillet. Lige før påske fik Dramacentrum og Den Gamle By kommunens tilsagn om støtte til projektet, og nu startede et intenst kapløb med tiden. Den Gamle By forsynede Dramacentrum med alt tænkeligt materiale om 1864, krigens virkninger i Århus, vilkårene for tjenestefolk og om påklædning, arbejdsgange og livet i købmandsgården. Dramacentrum søgte informationer og præsterede at skrive og indøve stykket "Til tjeneste" på kun godt tre uger. Gårdskarlen anlagde skæg, og Dramacentrums kostumier syede tids- og miljøsvarende dragter. Der blev udbudt 16 forestillinger til skolerne i Århus Kommune i maj og juni. Responsen var overvældende: samtlige forestillinger blev solgt på kun fire dage.

Spillet begynder

En skoleklasse bliver modtaget ved indgangen til Den Gamle By. De er lidt spændte på, hvad der skal foregå, og med en af museets medarbejdere vandrer de i samlet flok til købmandsgården. Pigen Karoline modtager klassen i købmandsgårdens butik. Hun takker dem hjerteligt, fordi de er kommet helt fra Hårup eller Skødstrup for at hjælpe med til at fremstille charpi, forbindingsmateriale, til soldaterne. Hun fortæller om den sorg, der har ramt huset, om den døde søn og begravelsen. Spillet er straks i gang. Fra salen høres bankelyde, hvor kisten bliver lukket. Gårdskarlen Sofus træder ind, hvorpå Karoline byder børn og voksne på portvin og brændte mandler, som har været traktementet til den lige overståede højtidelighed ved kisten. Med lidt sødt i munden kommer børnene ind i bønderstuen, hvor de bliver bænket om bordet for at fremstille forbindingsmaterialer. De er straks medlevende og opmærksomme. Mens de fleste af dem ivrigt piller tråde ud af klude til charpi og ruller strimler til forbindingsruller levendegøres et øjeblik af Danmarks historie i 1864 set fra tjenestefolkene i en provinskøbmandsgård. Karoline og Sofus fortæller om den døde søn, og de formidler præcise oplysninger om 1864 på en intens og nærværende måde. De spiller med børnene helt tæt på sig, og de svarer prompte, når børnene stiller spørgsmål.

Eksercits og madlavning

Sofus er veteran fra 3-års krigen i 1848, og han fortæller drabelige historier fra fronten. Det er optakten til en gentagelse af kønsrollemønstre fra 1864, hvor børnene igen inddrages aktivt i spillet. Sofus eksercerer drengene på gårdspladsen under afsyngning af "Dengang jeg drog afsted". Militær eksercits var en del af gymnastikundervisningen for drenge. Samtidig får han fortalt drengene væsentlige ting om livet i gårdskarlens barndomshjem. Karoline tager pigerne med i køkkenet, hvor de hjælper til med madlavningen. Hun giver livet for en tjenestepige perspektiv arbejdsmæssigt, holdningsmæssigt og set fra de livsomstændigheder, som gifte kvinder fra hendes sociale miljø havde. Selv var hun naturligvis ugift og knyttet til købmandens husstand. Sekvensen i køkkenet slutter med, at pigerne fremstiller bærebuketter til den døde søns kiste.

Overgangen fra forestilling til efterbehandling

Børnene mødes på gårdspladsen, og under stor fnisen tvinger Sofus drengene til at synge "Dengang jeg drog afsted" for pigerne, før børnene igen skal ind i bønderstuen for at gøre deres hjælpearbejde til støtte for frontens soldater færdigt. Herfra tager museets personale over for at give forestillingen den nødvendige efterbehandling. Børnene slutter af i købmandsgården med at se den stemningsfulde udstilling af den døde søns kiste i salen. På kisten ligger laurbærkransen med en original sabel fra 1864. Børnene gyser lidt, når guiden fortæller det. De er stadig helt fanget af den stemning, som forestillingen har bygget op. De er modtagelige og suger til sig. En figur, der forestiller købmandens frue, står sørgende i det tilstødende lokale og ser på den originale militærkasket fra 1864. I baggrunden ligger uniformsjakken på sengen. Børnene lytter.

Fra forestillingen går de til det indendørs spisested Madkassen for at spise deres medbragte mad. Efter denne nødvendige pause udfoldes perioden og forestillingen gennem en omvisning på museet. Børnenes overvejelser og reaktioner får lov til at spille med, og omvisningens karakter afhænger heraf. Målet med omvisningen er at efterbehandle forestillingen via en uddybning af perioden. I Kersteminde skole hører klassen om børns skolegang i 1800tallet. I Dampvæveri- og Uldspinderiet kan de høre om børnearbejde i den tidlige industri.

Efterskrift

Det er i spændingsfeltet mellem to ligeværdige og eksperimenterende arbejdsformer, teater-i-undervisningen og den cykliske særudstilling, at det levende drama opstår. Gennem den respons, som projektet har fået fra børnene, lærerne og medierne, kan vi aflæse, at denne form for historieformidling rammer noget essentielt. Julie og Ane fra femte klasse på Grønløkkeskolen skal have ordet. De fortæller: "Det var sjovt at være i Den Gamle By på rundvisning. Det var som om at være en del af livet fra den gang. Drengene lærte om det at være soldat, og pigerne lærte om hvordan det var at være i køkkenet. Pigerne havde en kvindelig skuespiller, der fortalte om det at være i køkkenet. Drengene havde en mandelig skuespiller, til at fortælle om det at være en hæderlig soldat,

som var villig til at ofre sig. Senere kom vi rundt i byen, hvor vi fik fortalt om de forskellige bygninger, det var meget spændende at høre om. Skuespillerne var rigtig gode til at spille skuespil. Det var også spændende at høre om krigen i 1864. Alt i alt var det en skide skæg tur”.

Krigen på Balkan startede midt i forløbet og gjorde overvejelserne om nationalisme og krig uhyggeligt aktuelle. Kulturinstitutionerne er medansvarlige for at give børnene redskaber i hænde til at bearbejde de voldsomme begivenheder, der sker i vores nutid. Det har dette projekt forhåbentligt været med til.

Civitates orbis terrarum

De første troværdige gengivelser af danske byer

Af Birgitte Kjær

Danmarks Købstadmuseum Den Gamle By ønsker at skabe en repræsentativ samling af prospekter over danske købstæder, og i dette forår erhvervede Den Gamle By fire sjældne af slagsen. Det har givet overinspektør, cand.mag. Birgitte Kjær anledning til at skrive om købstadprospekterne som genre.

” ... at læseren kan se alle gader og stræder og betragte alle bygninger og åbne pladser.” Således opfordrer den tyske præst, Georg Braun i Köln, i 1577 sine medarbejdere til at tegne Europas driftigste byer til det storværk, han i disse år havde under udgivelse, Civitates orbis terrarum – eller: Verdens byer.

Tidlige byprospekter

En sådan nøjagtighed var noget nyt i fremstillingen af byprospekter og -kort. Allerede fra 1400tallet havde man forsøgt sig med træsnit til bygengivelser. Men det var snarere idealfremstillinger af byer, man viste, samtidig med at træsnittene gav en ret grov gengivelse, og som det kunne være vanskeligt at rette i, hvis man skar fejl. Afbildningerne bundede heller ikke i selvsyn på stedet. Fra midten af 1500tallet afløste kobberstikket imidlertid for alvor træsnittene. I kobberstik kunne man vise billeder med stor præcision i detaljerne, og teknikken gav mulighed for rettelser. Samtidig fandtes nu en stærk interesse for land- og bykort, – ja for gengivelser i det hele taget af historisk/etnografisk art.

Civitates orbis terrarum

Georg Braun og hans medarbejdere på det store bogprojekt – med kunstneren og kobberstikkeren, Franz Hogenberg, i spidsen – blev tidens fornemste eksponenter for denne sammensmeltning af teknisk kunnen og interesse for prospekter. Fra 1572 til 1618 udgav de seks store bøger, der med bykort og -prospekter samt forklarende tekst skildrede

Af byer i Norden uden for det egentlige Danmark og den danske konges lande, var det kun Stockholm, der fandt plads, – men så rigtignok også med to ganske pragtfulde billeder.

At Danmark med Norge (Bergen), Gotland (Visby) og hertugdømmerne fandt sin – endog betragtelige – plads i dette internationale pragtværk har sine egne grunde. Af danske byer er også relativt små byer afbildet. København er selvfølgelig med; men så følger Helsingør og sundbyerne Hålsingborg, Landskrona og Malmö på ét kort, Odense med en pragtfuldt detaljeret gengivelse, tilsvarende Kolding. Også Haderslev og Ribe er afbildet samt Hven med Uranienborg og endelig de – set med vore øjne – mindre betydelige byer Tønder, Tønning, Ejderstedt og Husum. Nævnes kan også Heide/Meldorff, Plön, Eckernförde og Eutin, Rendsborg, Flensborg og Itzehoe, Slesvig, Segeberg og Kiel. Flere af disse er dog kun gengivet med relativt simple bykort.

Georg Braun og Henrik Rantzau

Forklaringen på de mange, mindre, danske byer og deres nøjagtige gengivelser findes i denne overflod af mindre, især slesvigske byer.

Georg Braun førte på tidens lærde vis en udstrakt korrespondance med grev Henrik Rantzau, der var født i Holsten, havde en bred, europæisk uddannelse og i en menneskealder sad som den danske konges statholder i hertugdømmerne. Rantzaus interesse for historie bragte ham i forbindelse med Braun, og Rantzau blev selv bidragyder med mange oplysninger til Brauns storværk vedrørende de slesvigske og danske forhold. Han skaffede Braun nyttige kontakter, der forsynede ham med værdifulde tegninger og beskrivelser af de ønskede byer. Disse tegninger og oplysninger er i dag i mange tilfælde de ældste billeder og beskrivelser af byer og slotte i hertugdømmerne og kongeriget, der kendes. Gengivelserne bunder ofte i iagttagelser på stedet. Den nære kontakt mellem Braun og Rantzau og dennes lokale kontaktmænd borger altså for, at vi med de danske byprospekter, vi ser gengivet i Braun og Hogenbergs store værk, står over for relativt troværdige gengivelser af de danske byers udseende i slutningen af 1500tallet. Hogenberg skal i øvrigt også selv have været i Danmark for at tegne on location.

De danske byer i Civitates orbis terrarum

Den Gamle By har i 1999 erhvervet fire af disse byprospekter fra Civitates orbis terrarum. Det drejer sig om det store prospekt af Øresundsbyerne med Helsingør i spidsen, af Odense, af Kolding og af Ribe. De to er farvelagte, Odense og Kolding er i sort/hvidt.

Civitates orbis terrarum blev meget populært og udkom også efter Braun og Hogenbergs død i flere oplag, men stadig efter de originale plader. Ikke alle udgaver – heller ikke de ældste – er farvelagte. De tre af museets erhvervelser er fra de første udgaver, Kolding kan være fra en af de senere udgaver. Mange af de senere udgaver er først farvelagte i sen tid og ofte groft.

Braun havde faktisk planer om at udgive billeder med tilhørende beskrivelser af andre danske byer, f.eks. var han langt med planerne for både Aalborg, Århus, Horsens, Vejle og Roskilde. Han menes at have ligget inde med billederne til i hvert fald Århus og Roskilde, men han fik dem aldrig udgivet. Det er foreslået, at han holdt dem tilbage, fordi han på længere sigt arbejdede med planer om at udgive et særskilt Danmarksbind i sin serie.

Den Gamle By ønsker selvfølgelig at få gjort denne enestående samling til beskrivelse af danske købstæders udseende i slutningen af 1500'erne komplet. Vi mangler de to pragtfulde prospekter af København og især Haderslev, men også de slesvigske, der er mere beskedne. Indsamling af købstadprospekter i bred forstand indgår fremover som en selvfølgelig del af museets arbejdsplaner, og med disse første fire er vi godt begyndt.

De fire byprospekter er erhvervet med støtte fra CAC fonden og har museumsnumrene 23-26:99,GR.103.

Andre prospekter af danske byer

Der er selvfølgelig fremstillet prospekter af de danske byer senere. Peder Hansen Resen fremstillede sin Atlas Danicus omkring 1677; billedmaterialet kom 1677, og Den Gamle By ejer en faksimileudgave heraf. P.I. Grønvold udgav sin tegnede og kommenterede beskrivelse af Frederik Vs rejse gennem Danmark i 1749, og Erik Pontoppidans Den Danske Atlas I-II udkom 1763-64; også den ejer Den Gamle By i en

faksimileudgave. Også 1800tallet fik sin danske topografi med Emil Bærentzens Danmark fra 1856.

Disse værker er også fremragende kilder til byernes udseende og beskriver sammen med Braun og Hogenbergs værk en udvikling over 300 år.

Litteratur

Dansk biografisk Leksikon, 3. udgave, 1982: Henrik Rantzau (Johanne Skovgaard).

Johanne Skovgaard: Georg Braun og Henrik Rantzau, i: Festskrift til Johs. C.H.R. Steenstrup. København 1915.

Gamle europæiske bybilleder. 24 farvelagte prospekter efter Georg Braun og Franz Hogenberg. Indl. af Ruthardt Oehme. Boghallen 1956. [Johan Jørgensen].

Ove Jørgensen: Otonium (Odense 1593). 1981.

Udstillingskatalog: Odense i middelalderen. Udgivet af Odense Bys Museer. 1999.

Købstadens landbrug

Af Trine Locht Elkjær

Det har været en oplevelse for alle sanser og et markant indslag i bybilledet, når 500 køer fire gange om dagen i sommerhalvåret blev drevet gennem Århus købstads gader og stræder. Forskningsmedarbejder, cand.mag. Trine Locht Elkjær, kaster lys over et overset kapitel i købstædernes historie: købstadslandbruget.

Købmandsgården

På hjørnet af Lille Torv og Toldbodgade i Den Gamle By ligger en stor købmandsgård fra Århus. Gården blev oprindeligt opført af købmand Hans Jensen Buchtrup i 1723-25 ved Brobjerg Port på hjørnet af nuværende Frederiksgade og Rådhuspladsen i Århus. Hans Jensen Buchtrup døde i 1753, men gården forblev i familien Buchtrups eje indtil 1809.

Brobjerg, som Frederiksgade hed den gang, var den sydlige indfaldsvej til købstaden, og en placering klos op ad porten var ideel for en købmandsgård. Det betød, at Buchtrups gård var den første, bønderne fra Århus' sydlige opland passerede på deres vej ind i byen, og det var godt for handelen. Bønderne solgte deres korn og øvrige landbrugsprodukter til købmanden og købte i stedet kaffe, sukker, brændevin, fajancevarer, tobak, værktøj, manufakturvarer, isenkram, og hvad de ellers havde brug for.¹

Købmandsgården på hjørnet af Frederiksgade og nuværende Rådhuspladsen i Århus o. 1900. Foto i Den Gamle By.

J.D.Rasmussens gård fra 1700tallet på Frederiksgade 72 i Århus. Størstedelen af gårdens etagemeter anvendes til stalde og økonomirum. Adgangen til overetagens pakhuslofter sker fra en svalegang. Gården har så sent som i slutningen af 1800tallet husdyrhold med køreheste, fritgående høns og i hvert tilfælde en enkelt malkeko. Foto o. 1896 i Lokalhistorisk Samling.

familie, butikssvende, kontorister, tjenestefolk og gårdskarle.

Hvis man kikker nærmere på de staldbygninger, som hører til Buchtrupps købmandsgård, kan man se, at de foruden vognport og hestestald til købmandens og tilrejsendes heste, indeholder et karlekammer og en temmelig stor kostald. Selv om handel var købmandens vigtigste erhverv, havde mange købmænd en ikke ubetydelig biindkomst ved landbrugsdrift. Også købmand Buchtrup dyrkede en lod i Århus Bymark og græssede sine køer på markjorderne. Avlsbrug og husdyrhold var en del af familiens økonomi og daglige liv.

Markjorder og lodsejere

Alle danske købstæder havde tilbage fra middelalderen og frem til midten af 1800tallet en bymark. Århus Købstads markjorder omfattede i 1806 knap 1600 tdr land, heraf 1200 i selve bymarken.² Det var et langt større areal end den bebyggede del af byens jorder. Selve bymarken, der bestod af tre vange, kaldet Møllevangen, Skovvungen og Vorregårdsvang, lå nord og vest for byen (se kort 1). Bymarken havde tilhørt byen siden middelalderen³ og var lidt efter lidt blevet opdyrket. Foruden bymarken lå forskellige mindre jordstykker til byen blandt andet de såkaldte kornhaver eller toftejorder, som lå umiddelbart uden for bygrunden.

Fra 1559 til 1580 blev bymarkens tre vange udskiftet til grundene, således at byens 272 gårde fik en lod hver – kaldet et gårdsavl.⁴ Lige fra begyndelsen blev gårdsavlene handlet uafhængigt af gårdene, og de blev efterhånden samlet på færre

hænder.⁵ I 1801 var der 58 lodsejere på Århus Bymark.⁶ 24 af de 58 lodsejere var såkaldt store lodsejere, der ejede 4 eller flere gårdsavl. De resterende 31 blev kaldt små lodsejere – heriblandt den daværende købmand Buchtrup med 1 gårdsavl.⁷

Der var 5 avlsmænd blandt lodsejerne, det vil sige mænd med landbrug som hovederhverv.⁸ Avlsmændene boede lige så lidt som de øvrige lodsejere på jorderne. Tværtimod var bygninger og bosættelse på markjorderne strengt forbudt af hensyn til den fælles græsning.⁹ Al landbrugsdrift skete fra gårdene i byen. Bortset fra 5 avlsmænd var de øvrige lodsejere institutioner og personer med andet hovederhverv og landbruget som bierhverv. Det var byens største skatteydere, som ejede flest gårdsavl.¹⁰

Den største lodsejer var købmand Hans Raae, der havde 24 gårdsavl. Han var en betydelig skikkelse i Århus på den tid og sad som eligeret borger i byens råd i 30 år fra 1804 til 1834. Den næststørste lodsejer var skræddermester Peder Villadsen med 18 gårdsavl. Efter ham kom Domkirken med 17, apoteker Reddelin med 14 gårdsavl og købmand Herskind med 13. Både Villadsen og Herskind var i en periode eligerede borgere.¹¹ Havde man 6 gårdsavl, kunne det svare sig at holde karl og hest. I modsat fald kunne man leje sin jord ud.¹² Købmand Buchtrup gik ikke selv bag ploven på Århus Bymark.

Avlsbrug

Ved 1688-matriklen blev Århus' markjorder ansat til godt 186 tdr hartkorn, heraf godt 152 i vangene. Ved at sammenligne med jordernes areal, kan man se, at det var god jord.¹³ Der blev først og fremmest dyrket korn på markjorderne. Desuden blev der bjerget hø på alle større og mindre arealer i bymarken, som ikke var tjenlige til avl. Borgmester Hvid opgør i 1806 avlen til 18 læs vinterhvede, 16 læs rug, 802 læs byg, 420½ læs havre, 10 læs ærter og dertil 185 læs hø.¹⁴ Det var et godt tilskud til husholdningen, selv om det ikke gjorde købstaden selvforsynende med landbrugsvarer.

Århus Bymark blev dyrket som tovangsbrug. Halvdelen af den jord, der hørte til et gårdsavl, lå i Møllevangen, den anden halvdel i Skov- og Vorregårdsvang. De to sidste vange var tilsammen på størrelse med Møllevangen og blev altid dyrket samtidig. Den vang, som ikke blev dyrket, lå ud til fælles græsning for indbyggernes kreaturer. Århus Bymark blev

Udsigt mod Århus fra Skovtoften ved Risskov o. 1850. Skovtoften blev frahegnet Risskov i 1803 og i 1804 udlejet til dyrkning. I 1872 blev toften inddraget i skoven igen, og i 1953 blev området udlagt som skovpark med store grasplæner. I midten af forrige århundrede var det blevet moderne at foretage spadsereture ud i naturen. Udsigten mod Århus er stort set den samme som 100 år tidligere.

Maleri af P. Holm i Den Gamle By. Billedet er malet på blik, derfor rustpletterne, som også aftegner sig på denne gengivelse.

ligesom landsbymarkerne dyrket af brugerne i fællesskab, og det var derfor nødvendigt med faste regler for udnyttelsen af marken. Reglerne var nedfældet i Århus bys vide og vedtægt fra 1760, som erstattede en ældre vedtægt fra 1688.¹⁵

En nedsat markdirektion traf beslutningerne vedrørende agerdyrkingen: hvornår, der skulle pløjes, sås og høstes, hvornår leddene skulle repareres, gærderne sættes og ævret opgives. Til at stå for det daglige tilsyn havde markdirektørerne to vangvogtere, som især tog sig af hegn og led. To markmænd holdt opsyn med de dyrkede arealer. Både vangvogtere og markmænd fik løn af byen. Til at udføre det praktiske arbejde såsom grøftegravning og opkastning af diger, hyrede man folk, hvis ikke arbejdet påhvilede avlsbrugere.

Indtil 1801 lå lodsejernes jord spredt rundt i bymarken. Købmand Buchtrup, som ejede ét gårdsavl, havde således sin jord fordelt på seks forskellige steder i hver af de to vange. I 1801-02 blev Århus Bymark udskiftet, og lodsejerne fik deres jord samlet på to lodder, én i hver vang. Buchtrup fik sine lodder i Møllevangens tredje fald og i andet fald i Vorregårdsvang (se kort 1). Udskiftningen medførte en mere effektiv udnyttelse af markjorderne, men jorderne blev stadig dyrket i fællesskab.

Husdyrhold

En anden side af landbrugsdriften var husdyrholdet. Ikke kun lodsejerne på bymarken, men samtlige grundejere, havde græsningsret til et antal køer og heste alt efter grundtaksten på deres gårde og huse.¹⁶ Græsningen fandt fortrinsvis sted i

Udsigt over Århus fra nord-vest o. 1823. Kvæget drives ind til købstaden. Til venstre vindmøllen på de såkaldte Mølletofter. I baggrunden den lille købstad omgivet af byens planker.
Tegning af S. Læssøe Lange i Den Gamle By.

den vang, der ikke blev dyrket. På den dyrkede vang var der eftergræsning, når kornet var høstet og ævret opgivet.

Markdirektionen afgjorde, hvor mange dyr, der måtte græsses på marken. Hyrder tog sig af kvæget, heste måtte de græsningsberettigede selv føre i marken. Byen og græsningsarealet var i 1688 blevet delt i to: Østre eller Mejlgedes hjords drift og Vestre eller Vestergades hjords drift.¹⁷ Hver morgen gik byhyrderne gennem byens gader og hentede kvæget i gårde og huse, hvorpå det blev samlet i folde og derpå drevet på græs. Ved middagstid blev det drevet hjem til malkning for atter at blive drevet i marken, indtil det var tid for aftenmalkningen. Og det var ikke en halv snes køer, der var tale om. I 1806 blev der græsset 477 køer på byens mark.¹⁸ I det hele taget var husdyr i købstæderne et lige så almindeligt syn som i landsbyerne på den tid. I 1838 omfattede dyreholder i Århus 688 heste, 434 køer, 24 stude, 112 svin, 11 får og 31 bistader.¹⁹ Dertil kom fjerkræet. Det var kun heste og køer, som måtte græsses på bymarken. De øvrige dyr blev holdt på tofterne og i gårdene.

Landbruget bidrog til husholdningen og dermed købstædernes økonomi, men det var også en integreret del af byens liv og indbyggernes hverdag. Alle husstande havde en ko eller to af hensyn til mælkeforsyningen, og bevægede man sig uden for plankerne, lå bymarken for fødderne af én med sine sten, krat, tuer, enge, vandingssteder til kreaturerne, broer og markveje afvekslende med dyrkede arealer og græsningsområder.

Udskiftning

I 1809 overtog købmand Rasmus Schandorff Buchtrups gård. I lighed med mange af sine købmandskolleger drev Schandorff rederivirksomhed og eksporterede landbrugsvarer til Norge, England og Østersølandene.

Fra 1801 til 1840 voksede Århus voldsomt fra godt 4.000 indbyggere til omkring 7.000. Købstadens bebyggelse holdt sig dog stadigvæk inden for plankerne, og konsumtionen blev fortsat opkrævet ved portene. I 1824 blev Brobjerg Port fornyet og ved den lejlighed omdøbt til Frederiks Port efter landsfaderen Frederik VI. Ved samme lejlighed skiftede Brobjerg navn, således at Schandorff fik adresse på Frederiksgade.²¹

Købstadslandbruget var også på Schandorffs tid et vigtigt bierhverv for indbyggerne. I 1830'erne er der ikke en eneste avlsmænd blandt lodsejerne. Købmænd og håndværksmestre ejer bymarken, og alle grundejerne har græsningsret.²² På landet var de fleste landsbymarker efterhånden udskiftede, således at hver mand havde fået sin jord samlet på ét sted. Det betød, at jorden ikke længere blev dyrket i fællesskab, og det havde vist sig at resultere i en mere effektiv landbrugsdrift. Det var man opmærksom på i købstæderne, og i Århus diskuterede man spørgsmålet livligt i 1830'erne. I 1836 nedsætter man en komité til at udarbejde et forslag til markjordernes udskiftning.²³ Komiteens medlemmer er oberst Høegh-Guldberg, købmand C. Bentzen, konsul Herskind, guldsmed Hansen, guldsmed Høegh, købmand P. C. Raae, birkedommer Rasmussen, købmand Hammershøj og tobaksfabrikant og kancelliråd Funder. Til trods for deres mange gøremål kan disse gode borgere nok finde tid, når det gælder deres interesser i markjordene. Raae, Rasmussen, Hammershøj og Funder ejer jord i bymarken. Komiteens øvrige medlemmer repræsenterer de indbyggere, som har græsningsret.²⁴

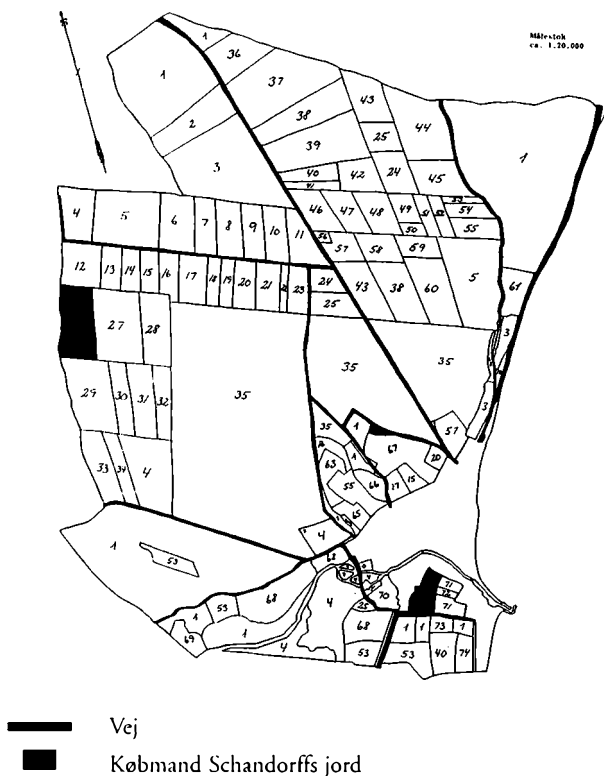
Efter mere end 10 års diskussion, som har involveret hele det bedre borgerskab i byen foruden de menige indbyggere, enes man i slutningen af 1830'erne om at udskifte markjordene efter et forslag, som komiteen har udarbejdet.

Ved udskiftningen i 1840-41 får hver lodsejer sin afgrænsede lod i bymarken, og fællesskabet om driften var dermed ophævet. Udskiftningen blev forestået af en udskiftningskomité, som købmand Schandorff havde sæde i sammen med politiasistent Nielsen, krigsråd Ahnfeldt, købmand Hans Gieding,

Købmand Rasmus Schandorff (1788-1868) med familie. Hendrik Schandorff er et af børnene. Silhouette i Den Gamle By.

Kort 2. Markjorderne
1841-42 – fordelingen
af de enkelte jordstykker
efter udskiftningen.

købmand Chr. Raae, handelsgartner Sjelle, snedker Bech, vognmand Chr. Stier og auktionsholder Hertz.²⁴ Schandorffs jorder udgjorde et langt større areal end Buchtrupps i sin tid og blev udlagt i Møllevangens tredje fald (se kort 2). Købmand Schandorff ejede desuden en stor toft umiddelbart uden for bygrunden – en af de såkaldte kornhaver.

Nye tider

Efter udskiftningen havde lodsejerne fuld råderet over deres jord. De kunne sælge den, bebygge den eller udstykke den til byggegrunde. Det blev dog ikke i Rasmus Schandorffs tid. I 1849 overdrog han købmandsgården til sin søn Hendrik Schandorff. Hendrik fortsatte familietraditionen som købmand, reder og – avlsbruger. Han drev fortsat landbrug på jorden i bymarken, men anlagde i 1850'erne – kort efter konsumptionens afskaffelse i forbindelse med næringsfrihedsloven – to veje på sin toftejord: Søndergade og Østergade. I 1854 begyndte han at udstykke grunde, hvad der gjorde ham styrrende rig (se kort 2).

I 1850 havde Schandorff solgt købmandsgården, men købte den tilbage i 1853 sammen med sin kompagnon, den unge købmand S.M. Holst. Indtil 1873 drev de forretningen i fællesskab, men så købte Holst Schandorff ud. Holst trak sig tilbage i 1899 og overlod gården til Korn- og Foderstofkompagniet, som han havde været medstifter af. Gennem de næste 40 år lejede KFK den ud til skiftende småhandlende, indtil den i 1939 blev revet ned og delvis genopført i Den Gamle By, som den så ud i Schandorffs og Holsts tid.

Udskiftningen af bymarken, som egentlig blev gennemført for at forbedre landbruget på jorderne, var en perfekt forberedelse til de nye industrialiserede tider. Udbygningen af Århus foregik ganske vist først og fremmest syd for åen i 2. halvdel af 1800tallet, men i 1900tallet blev også bymarken lidt efter lidt bebygget med industrivirksomheder og arbejderboliger.

En af de første industrivirksomheder, der blev anlagt i Århus, var Hans Broges kornforretning fra 1847, det senere KFK. I 1854 blev Frichs fabrikker grundlagt på Schandorffs toft og i 1856 bryggeriet Ceres.²⁵ Derefter fortsatte væksten i handels- og industrivirksomheder i stigende takt. Købmænd og håndværkere blev grossister og fabrikanter.

Jorden i bymarken blev i første omgang solgt fra til personer med landbrug som hovederhverv,²⁶ men så sent som i 1905 var der 40 landbrug i Århus, som blev drevet fra gårde i købstaden mod 156 jordbrug med avlsbygninger på markjorderne.²⁷ Efterhånden forsvandt de sidste købstadsgårde med landbrugsdrift og dermed en tusind år lang tradition.

Som et eksempel på tidligere tiders købstadsliv har vi Købmandsgården i Den Gamle By, som med sine staldbygninger vidner om et overset kapitel i købstædernes historie. Det er museets håb på et tidspunkt at åbne staldbygningerne for publikum, som dermed kan få et indblik i en vigtig del af de danske købstæders liv – købstadsliv.

Noter

- 1 Oplysningerne om købmandsgården er hentet i baggrundsmaterialet til udstillingen i Toldboden, udarbejdet af Christian Kvium samt Bo Bramsen: Den Gamle By i Århus, 1971.
- 2 Gregers Begtrup: Beskrivelse over Agerdyrknings Tilstand i Danmark. Nørrejylland I, 1806 side 555
- 3 Hans de Hofman: Samlinger af Foundationer og Gave-Breve vedkommende Aarhus Stift. Bd.II, 1756 side 30-32 og Hans de Hofman:

- Samlinger af publique og private Stiftelser, Foundationer og Gavebreve.
Bd. III. 1758 side 189-90
- 4 Aarhus gennem Tiderne. Red. Jens Clausen, Ejler Haugsted og Emanuel Sejr. Bd.I, 1939 side 254
  - 5 Samme sted side 334
  - 6 Århus Købstads Arkiv. Byforvaltningen. E14 Åstedsforretning 1801 side 64-65 + 82-83 + 93-94
  - 7 Samme sted side 61-62
  - 8 Lokalthistorisk Samling. Århus Borgerskabsprotokol. Register 1674-1862
  - 9 Beretning og Betænkning fra den i Anledning af et Forslag til en friere Afbenyttelse af Aarhus Købstads Fællesjorder nedsatte Committee, 1838
  - 10 Aarhus gennem Tiderne side 334
  - 11 Anna Thestrup: Eligerede borgere i Århus 1740-1839, 1964
  - 12 Aarhus gennem Tiderne side 334
  - 13 Beretning og Betænkning side 38
  - 14 Begtrup side 555
  - 15 Poul Bjerge og Thyge J. Sægaard: Danske Vider og Vedtægter I-IV, 1904-38. Bd.II side 272-288
  - 16 Århus Købstads Arkiv. E9 Brev fra kommissionen til reparationer af byens græsningsret til magistraten 10. februar 1831
  - 17 Aarhus gennem tiderne side 300
  - 18 Begtrup side 555
  - 19 Statistisk Tabelværk 1842. Tabel 3, 2. række
  - 20 Emanuel Sejr: Gamle Århusgader 1.-2. samling, 1960-61. Bd. I side 64
  - 21 Landsarkivet for Nørrejylland. B 56 – SP 23. Skøde- og Panteprotokol 1843 side 770A – 772B
  - 22 Århus Købstads Arkiv. E9 Nogle bemærkninger til politiassistent Niensens forslag af borgmester Fleischer 7. december 1836
  - 23 Århus Købstads Arkiv. E18 Forhandlingsprotokol 18. december 1836
  - 24 Århus Købstads Arkiv. E9 Brev fra kommunalbestyrelsen til udskiftningskomiteen 10. april 1840
  - 25 Århus gennem Tiderne side 118
  - 26 Århus Stiftstidende 20. februar 1852 + 3. maj 1856 + 18. juli 1856 og Århus Vejviser 1869+1871+1875+1879+1881+1884+1885+1888
  - 27 Trap. Danmark, 1926 side 11

Kortene er udarbejdet på grundlag af udskiftningskort fra Matrikelarkivet.

Kirkegårde og gravminder

Af Thomas Høvsgaard

I Den Gamle Bys kirkesamling findes en lille afdeling med gravminder. For en nutidig beskuer kan de vække undren og give anledning til spørgsmål om den eksakte brug. Museumsassistent, cand.mag. Thomas Høvsgaard giver en beskrivelse af gravmindernes anvendelse i nedenstående artikel.

Kirkegården

“Graveren kom op på Kirkegården ved Middagstid og saa det lange ubevægelige Legeme derhenne i Ukrudtet. Han gik derhen i den Tro, at det var en død; men Manden sov kun. Øjenlaagene zitrede lige op mod Solen.”¹

Citatet er fra Johannes V. Jensens roman “Kongens Fald”, som foregår på grevefejdens tid. Udover at være et vidnesbyrd om forfatterens uovertrufne beherskelse af det danske sprog, er der en interessant, lille detalje ved citatet: Graveren finder romanens hovedperson, Mikkel Thøgersen, sovende i ukrudtet på en københavnsk kirkegård. Helt frem til 1800tallet var danske kirkegårde, både på land og i by, græsmarker med enkelte træer og uden særlig sir – stort set som man kan opleve det på engelske kirkegårde den dag i dag. Kirkegårdene har de seneste cirka 150 år gennemgået enorme ændringer.

Vor egen tids danske kirkegårde har – trods geografiske forskelle – mange fællestrekk: Opdeling i mindre gravfelter, indhegning af disse felter, gravstene og så videre. Ligeledes har kirkegårdsbeplantningen så meget dansk fællespræg, at enkelte planter ligefrem identificeres som kirkegårdsplanter: Thuja, buxbom og sørgegran, for at nævne nogle. Disse, kirkegårdens konnotationer, bevirker eksempelvis, at selvom flere og flere ønsker at blive kremeret i stedet for at blive begravet, har danskerne stadigvæk en ganske bestemt opfattelse af, hvordan en kirkegård ser ud og hvordan man opfører sig sådan et sted: De fleste mennesker ændrer adfærd, når de træder ind på en kirkegård: Stemmelejet falder, og man går forsigtigt omkring.

Den pietetsfølelse for kirkegården havde fortiden ikke, eller rettere, man havde ikke råd til den: Samfundets ressourcer rakte simpelthen ikke til at gøre de dødes verden til en afspejling af de levendes. Så byens kirkegård var en englignende mark med de ulemper og fordele, der var derved.

For sådanne græsmarker midt i byerne opbød selvfølgelig også muligheder. Middelalderens og renaissancens mennesker var meget praktisk indstillede og lod så vidt muligt intet gå til spilde, heller ikke det saftige græs på kirkegårdene. Det var eet af præstens prærogativer at slå hø af kirkegårdenes græs. I dag kan man undre sig over, hvad en købstadspræst skulle bruge hø til. Men byerne var på den tid meget præget af husdyrene; grise og høns gik omkring i gaderne og levede for en stor del af det, de kunne finde i byens mange skidttynger. Præsten havde naturligvis også dyrehold og kunne derfor sagtens gøre brug af kirkegårdens gode hø. Så meget større må hans ærgelse have været over, at andre borgere lod deres dyr fouragere på kirkegårdene. Et særligt problem havde man med grise og hunde, som i adskillige tilfælde opgravede ligrester. I Helsingør opgravede svin i 1585 et barnelig, hvilket fik byens råd til at gribe ind med drastiske foranstaltninger.

I hele den periode, hvor dyr gik frit om i byernes gader, kæmpede man med problemer af den art. Så sent som i 1806 kunne man på Mors høre klagen: "Det er et såre modbydeligt syn, at se de dødes grave omrodede, nedtrådte og besudlede af svin."²

Med sin åbne karakter, der stod i modsætning til byens snævre gader og begrænsede plads, var kirkegården et indbydende sted for byens borgere og godtfolk. Parkfunktion har mange storbykirkegårde endnu i dag; her benytter man græsarealerne til solbadning og lignende. Noget som ville være ganske utænkeligt på en landsbykirkegård. Men også på dette punkt havde vore forfædre et noget mere liberalt syn på brugen af kirkegården. De tog på picnic og spiste frokost i det grønne. Der var store, flade gravsten, hvor de medbragte klemmer kunne fortæres. Og hvor godtfolk er, kommer godtfolk til: Musikanter spillede op til dans og fra boder solgtes drikkevarer. Det var almindeligt, at også graveren tjente en ekstra skilling ved at sælge snaps. Også byens prostituerede fandt anvendelse for byens kirkegård og brugte dens afsides hjørner til deres arbejde. Kirkegården var således samtidig et fristed

for udstødte eksistenser: På Assistens kirkegård i København fandtes der endnu i 1880'erne interimistiske hytter, som hjemløse eller mennesker på kant med loven havde bygget og beboede.³

Gravminderne

Kirkegården bevarede sit særlige marklignende udseende gennem hele middelalderen og frem til 1800'erne. Fra tidlig tid var de populære gravsteder i eller ved kirken. Det ses tydeligt fra arkæologisk udgravede middelalderkirkegårde, at de ældste grave er dem nærmest kirkebygningen. Helst skulle man ligge i tagdryppet.⁴ Eftersom gravfelterne ikke var fast markerede som i dag, var det nødvendigt på anden måde at vise, hvor der lå begravelser. Der er ikke mange tidlige gravmarkeringer bevaret til i dag, men arkæologisk kan man se, at de må have eksisteret, for det er sjældent at grave overlapper hinanden. Tidlige gravsten er kun bevaret for de højeste samfundsklasser, almindeligst er de romanske dæksten, som givetvis stammer fra perioden 1150-1350. Den Gamle By har to flotte eksemplarer af sådanne mandsstore sten i sin kirkesamling. Hvordan resten af befolkningens gravsteder var markerede, ved vi meget lidt om, sandsynligvis med trækors, stensætning eller blot en jordtue. Den kristne kirkes ide om, at alle er lige i døden, passer i hvert fald ikke, hvad angår gravstedernes indretning; dengang som nu var der stor forskel på gravene.

I løbet af 1700- og 1800tallet steg det almindelige velstandsniveau blandt flere grupper af samfundet. Samtidigt forbedredes befolkningens sundhedstilstand, så middelalderens steg. Sammen med andre faktorer betød dette blandt andet, at bredere lag i befolkningen interesserede sig for at give deres afdøde familiemedlemmer et smukt gravsted.

Gravrammer

Da egentlige gravminder begyndte at blive almindeligt brugte, var der behov for at lave nogle, der ikke alene fortalte, hvem den afdøde var, men også markerede gravens udstrækning. I Den Gamle Bys gravmindesamling findes nogle karakteristiske eksempler. Blandt andet har museet flere såkaldte gravrammer. I kirkeudstillingen i Aalborggården ved torvet i Den Gamle By findes et eksemplar af cement. Museets øvrige eksemplarer er af træ. Gravrammer af zink eller bly kendes også, men fælles for dem alle er, at de var beregnede til at blive placeret ovenpå

*Gravramme af cement med tounsoning foroven fra 1800tallets anden halvdel. Fra Dallerup kirkegård, Gjern herved DGB 599:53
Foto Knud Nielsen.*

graven som en markering af denne, samt som indkransning af et bed på gravstedet. Sådanne gravrammer var som regel ovale og cirka en meter lange. Deres længde betød, at de kun var en symbolsk markering af graven og ikke udgjorde gravens egentlige udstrækning. Til gengæld var der muligheder for at tilplante rammen med blomster og dermed skabe en tradition, som i højeste grad stadigvæk gør sig gældende. De fleste gravrammer er anonyme og har som oftest været anvendt i kombination med en gravsten eller et bræt med afdødes navn. Gravrammer ses stadigvæk på enkelte kirkegårde i Danmark og Skåne.⁵

Gravtræer

En anden spændende og tidstypisk gravmæleform var gravtræet. Som ordet antyder, er der tale om gravminder af træ og som oftest også formede som træstammer. Almindeligst var disse gravtræer liggende, men stående former kendes også. Gravtræer er udskåret af hele stammer og typisk meget fint dekorerede. Fordi de skulle ligge ude i vind og vejr, var de for det meste tjærede eller bemalede. I modsætning til gravrammerne var gravtræerne ofte i mandslængde. De to eksemplarer i Den Gamle Bys samlinger er begge 162 cm lange. Men da bredden for de fleste gravtræer kun er 40-50 cm, er disse heller ikke store nok til at fylde hele gravstedet, selvom det er tæt på. Gravtræerne er dermed også ment som symbolske markeringer af graven.

Gravtræer er, i modsætning til gravrammer, ikke anonyme. Den Gamle Bys to gravtræer har begge indskrifter. Det ældste, som stammer fra Skarrild sogn i Hammerum herred,

*Gravtræ af eg fra Ry,
sandsynligvis skåret af
Per Hjulmand i Ry.
Dateret 1851. DGB
1764.
Foto Knud Nielsen.*

Gravtræ af den oprette type. Stammer givetvis fra Ølsted kirkegård, Vester Lisbjerg herred Dateret 1831. DGB 1464. Foto Knud Nielsen.

meddeler lakonisk: "Her vunder hviler den i Live nu hos Gud salige Kone Ane Christensdatter Viende af Skarrild Mølle. Fød Ao. 1740, døde Ao. 1787." Møllere var kendt som velhavende folk, måske var det derfor, at Ane Christensdatter på dette tidlige tidspunkt fik et gravmæle af den kaliber. Gravtræet er udskåret af en egestamme, udsmykningen er blandt andet bladværk og et englehoved. Det andet gravtræ i samlingen er en del yngre. Det stammer fra Ry. Udover et klagevers står følgende at læse: "Her ned... min elskede retskafne Kone mine 6 børns kierlige Moder ...dike Petersdatter født d. 21 Maj i Ry død sammested i Barselsseng 21. Septbr. 1851 39 Aar 4 Maaneder og 6 dage." Teksten er rørende og udtryk for en ny tids opfattelse af ægte- og moderskab. Måske kan man endda tillade sig at sammenligne de to gravtræers indskrifter og deri se en udvikling. Gravtræet

*Gravtræ af eg fra
Skarrild Sogn,
Hammerum herred.
Dateret 1787.
DGB 469
Foto Knud Nielsen.*

fra Ry er også af eg og desuden specielt ved, at der kendes andre fra samme værksted. På Nationalmuseet findes et, der ligner Den Gamles Bys eksemplar meget. Det er dateret 1858, og begge gravminder har samme almuepræg. Sandsynligvis har en Per Hjulmand i Ry været mester for disse og adskillige andre gravtræer i Søhøjlandet i 1800-tallets midte.⁶

Et sidste af Den gamle Bys gravminder skal nævnes her. Det er ligeledes et gravtræ, men af den oprette type. Disse har også stået på gravstedet, men i hovedenden på samme måde som gravstenen gør i dag. På trods af navnet illuderer denne type ikke et træ, men en søjle, og selv om Den Gamle Bys eksemplar fremstår noget forvitret, er det stadigvæk muligt at se elegante detaljer i dette arbejde. Søjlen er 130 cm høj, og på toppen er "en firesidet, vasselignende afslutning", som der står på museets registreringskort over genstanden. Søjlen har en lang indskrift, som lyder: "Under dette Æreminde gjemmes den i Livet elskte nu i Døden hos Gud salige Mand Anders Rasmussen barnfødt 1794. Han indgik i Ægteskab 1822 med sin sørgende efterlevende Hvstrv Maren Jensdatter af bemeldte Ølsted, med hvem han delte Livets Sorger og Glæder i ni Aar og blev Fader til een Datter Maren som til lige med Moderen billigen beklager Tabet og Savnet af en

trofast og omhyggelig Mand og Fader som Døden bortkaldte fra dem den 17. Maj 1831 efter 8 Ugers ustandne haarde Lidelser. Hans Alder var kuns 37 Aar.” Herefter følger et rim bestilt til lejligheden:

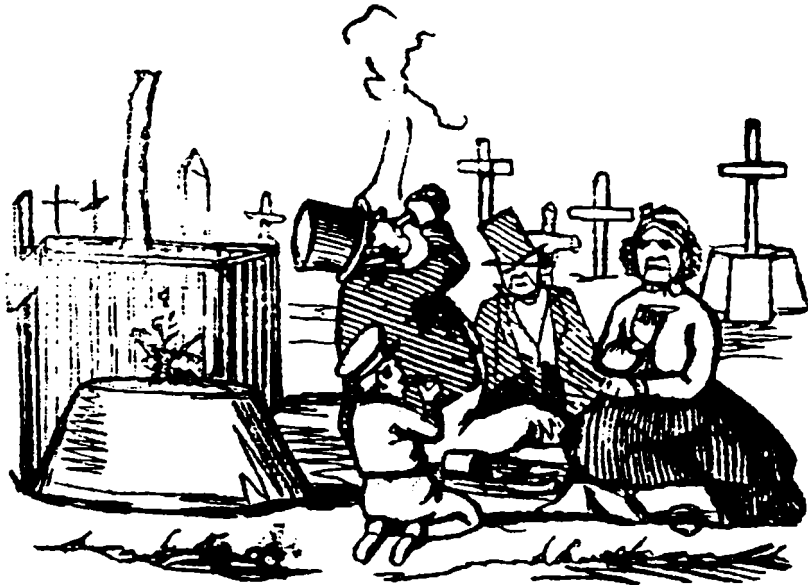
Fra al Sygdom, Sorg og Plage
Slap jeg vel af Verden ud,
I, som her min Død beklage,
Vide, at jeg er hos Gud.
Græd for mig ej, Barn og Enke,
Herren, Eders Gud og Mand,
Vil til bedste paa Jer tænke
Udi Eders eensom Stand.
Frygt kun Gud, hav ham for Øje,
Hold Jer til hans ord og Bvd,
Saa skal vi udi det Høje
Samles hos den store Gud.

Den fredelige kirkegård

Disse eksempler fra Den Gamle Bys gravmindesamling stammer fra en overgangsperiode i kirkegårdenes udvikling. På gamle tegninger og stik kan man se gravrammer og gravtræer i brug på de græsklædte kirkegårde side om side med mere ydmyge gravsteder, hvor eneste markering var en græstue med et trækors eller, som i Jens Vejmands tilfælde, et frønnet bræt. Men disse gravtræer markerer et skifte i udviklingen: Efterhånden som ressourcerne blev flere, og indstillingen til døden og de døde ændrede sig, blev der flere og flere personlige gravminder, og man begyndte at gøre noget ud af gravstedets udsmykning. Derfra er der ikke så langt til de regulerede og pyntelige kirkegårde, som vi kender dem i dag.

Husdyrene forsvandt fra byerne og dermed også fra kirkegårdene. Morskaben og markedsgøglen blev ikke længere anset for sømmelig på de dødes sidste hvilested. Til sidst var kirkegården heller ikke længere tilflugtssted for de udstødte og hjemløse. Som for eksempel Mikkel Thøgersen i Kongens Fald, som i en tidlig sommermorgen behøver et sted at sove:

“Mikkel havde ingen Steder at gaa hen. Han lagde sig ind i Krogen paa Kirkegaarden, det var lyst nok. Just som Solen brød ind over Byen, sovned han hen.”⁷

Billede fra "Folkets Nisse" tidsskrift 1875.

Overskriften lyder:
Søndagsfornøjelser paa
Assistenskirkegaard.

Underteksten:
Manden: skaal, Mutter
– tag Dig en lille
Slurk...det er øgte
kommen akvavit!

Konen: Hys – ti dog
stille, Fatter...

Manden: Aa Snak...tie
stille, For hvem?

Konen: Jo, vi sidder jo
paa min første Mands
Grav, og den stakkels
Petersen holdt saa meget
af en Snaps – han var
ikke til at styre, naar
han hørte Tale om
"Kommenakvavit"!

Noter

- 1 Johannes V. Jensen: Kongens Fald. 5. oplag, Kbh. 1931 side 31
- 2 Ulrik Schrøder: Kirken og Grisenc. Skalk 4:1980 side 16-17
- 3 Alex Birch: Dødens Biologi bd. 1 København 1984 side 62-63
- 4 Jakob Kieffer-Olsen: Middelalderens gravskik i Danmark – en arkæologisk forskningsstatus. Hikuin 17, Århus 1990 side 95
- 5 Rudolph Bertouch: Menigmands Minde Maribo 1971 side 136
- 6 Kai Uldall: Gravtræ og Gravramme. Fra Nationalmuseets Arbejdsmark 1931 side 51-52
- 7 Johannes V. Jensen: Kongen Fald. 5. oplag, Kbh. 1931 side 30

Møbler fra middelalder og renæssance

Af Ebbe Johannsen

I Den Gamle By findes der en repræsentativ samling af møbler fra middelalderen og renæssancen. Det er den, der udgør grundlaget for denne artikel, som er udarbejdet af tidligere museumsinspektør i Den Gamle By cand.mag. Ebbe Johannsen.

Konstruktion og dekoration

I Danmark regnes middelalderen fra cirka 1050 til reformationen 1536 og renæssancen cirka 100 år frem i tiden. I Sydeuropa falder de to perioder tidligere.

Med folkevandringstiden gik antikkens højtudviklede møbelkultur med enkelte undtagelser til grunde, og snedkerkunsten måtte så at sige genopdages i middelalderen. Det tog sin begyndelse indenfor kirken med udbygningen af de katolske klosterordner, mens snedkerhåndværket i det verdslige miljø var helt afhængig af et velordnet bysamfund og udskillelsen af snedkere og billedskærere i selvstændige lav. Det parisiske snedkerlavs skrå, som vel er en af de ældste, er således fra 1382, mens Københavns snedkerlav er fra 1554.

I stedet for middelalderens enkle plankekonstruktioner, holdt sammen med smedejernsbeslag, der i sig selv kunne have dekorative funktioner, blev møblerne herefter ofte udført som egentlige snedkerkonstruktioner med ramme og fylding, sinkning¹ og limning. Dekorationerne undergik også en ændring, og hyppigt var det dem, der kom først. Gotikkens sparsomme udskæringer og dens spidsbuer og foldeværk² blev gradvist afløst af renæssancens ornamentik med sin rod i den klassiske oldtid. Alt dette foregik over en længere periode, hvor det gamle efterhånden gled ud, og det nye i såvel konstruktion som dekoration vandt frem.

Renæssancens ornamentik gennemløber flere faser, fra ungrenæssancens flade, symmetriske skæringer med akantus³ som et væsentligt element, over højrenæssancens arkitektoniske opbygninger og rige udskæringer til senrenæssancens mere svulmende og perspektiviske former, der fører over i bruskbarokken, hvor renæssancens ornamentik synes at gå i opløsning.

Det er selvsagt ikke mange møbler – og her skal ses bort fra kirkers og klostres inventar – der er bevaret fra middelalderen. De fleste er gået til i tidens løb, så kun enkelte af de fineste og mest holdbare, det vil sige møbler af egetræ, har overlevet; desuden har udbudet været yderst begrænset og mest bestået af groft tømret bohøve.

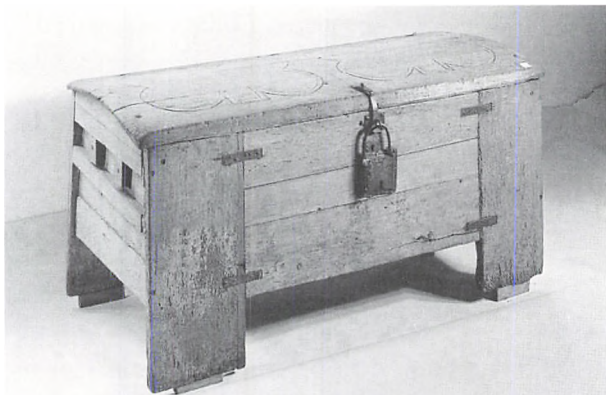
Det meste af den middelalderlige boligs inventar har været nagelfast. Boligens rigdom indenfor de besiddende klasser har fortrinsvis bestået af tekstiler.

Kister

Af løse opbevaringsmøbler er der først og fremmest kisten. Fra bronzealderen kender man ligkister af udhulede træstammer, men typen har også været anvendt til opbevaring så sent som i middelalderen, dengang kaldet 'knubkister'. Kisten, holdt sammen med smedejernsbeslag, er også en gammel type. Til den norske Oseberg-dronnings rige gravgods fra cirka 850 hører således et par solide jernbundne kister.

Det er imidlertid en anden kistetype, som er særlig repræsentativ for senmiddelalderen. Det er den såkaldte stolpe/fodkiste, der allerede var udviklet i oldtiden i middelhavslandene. Den kan være konstrueret helt af træ og består af fire hjørnestolper eller -planker, i hvilke sider og bund er notet ind, så den kommer til at få høje ben med bunden godt hævet over gulvet. Kistens endeflader er på ydersiden støttet af et groft tømret rammeværk. Låget er fladt, svagt buet eller tagformet. I de to første tilfælde er det ofte smykket med to indskårne firkløverformede figurer. Den nederste del af kistens

*Sengotisk fodkiste
af egetræ,
højde 81,5 cm.
Længde 171 cm.
DGB 21:27.*

fodplanker er hyppigt rådnet bort i tidens løb, så kisten er blevet skåret ned og dens oprindelige højbenede konstruktion forsvundet.

I Den Gamle By findes der ikke mindre end fire af slagsen – den sidste erhvervet så sent som 1994.⁵ En af museets kister udmærker sig ved at være dekoreret med spidsbuede, gotiske udskæringer à la kirkevinduer, men er i øvrigt stærkt ombygget.⁶ Denne kistetype havde bredt sig over hele Europa før 1200. Hvad sådanne kister kan have været brugt til, får vi et fingerpeg om ved den oplysning, at en kiste, nu på Sønderborg Slot, samt en gruppe kister fra Trøndelag i Norge har tjent til opbevaring af såsæd.⁷ I slutningen af middelalderen har man i øvrigt, ifølge kilderne, sondret mellem flere andre arter af kister.

Hvordan egentlige snedkerkonstruktioner – eller det, der ligner – vandt frem, kan man se på en af museets fodkister, hvis gavle tilsyneladende er konstrueret med ramme og fylding i stedet for den sædvanlige afstivning, men i virkeligheden blot har fået pålagt en udvendig ramme.⁸

Kisten forbliver det væsentligste opbevaringsmøbel også i renæssancen, men man dropper fodkistekonstruktionen og bygger kisterne af vandrette planker, der enten sikres med jernbeslag eller ved en pådylet ramme- og fyldingskonstruktion såkaldte 'panelerede' kister. Ingen renæssancekister synes at være udført som egentligt ramme- og fyldingsarbejde.

Standkiste af renæssancetype, dekoreret med sengotisk foldeværk og med inskriptionen: SI DEUS PRO NOBIS QVIS CONTRA NOS (Rom 8,31. Er Gud for os, who kan da være imod os) og årstallet 1581. Egetræ. Dekorationen viser hen til Ribe eller Ribeegnen. Højde 74 cm. Længde 180 cm. DGB 476.

Sengotisk skab af egetræ med to døre; til indmuring. Oprindelig dekoreret med en række nu halverede karvesnit-rosetter. Indvendig to hylde og en låge. Højde 165 cm. Bredde 79 cm. DGB 710:50. Foto Knud Nielsen.

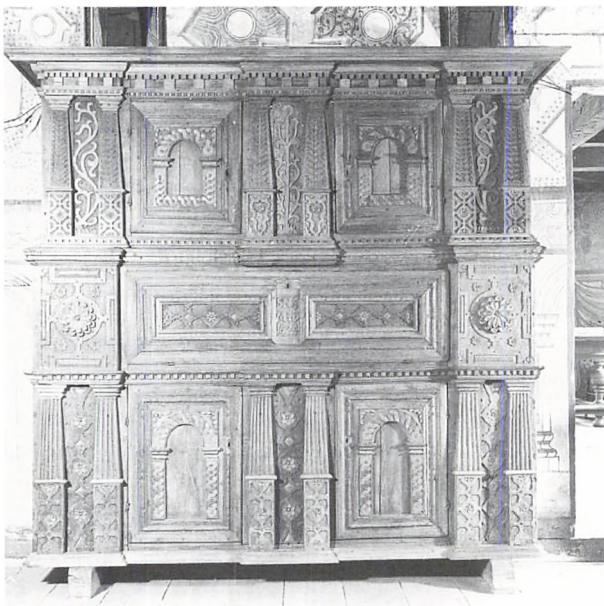
Skabe

Skabe med døre var kendt i det gamle Rom og fandtes også i middelalderens kirker. De få bevarede middelalderlige skabe har ofte være beregnet til indmuring. Det gælder således for de to gotiske skabe, der findes i Den Gamle By. Det ene¹⁰ er udført i en enkel plankekonstruktion med jernbeslag, det andet dekoreret med foldeværk¹¹.

Et skabsmøbel, der skulle få stor udbredelse i renæssancen, har sin rod i gotikken. Det er tresuret, det store skabsmøbel med flere døre og ofte en klap på midten, der kunne tjene som skænk ved gæstebud og til udstilling af husets kostbarheder. Som navnet angiver, har tresuret været beregnet til opbevaring af familiens værdigenstande.

I Den Gamle By findes der to tresurer¹², hvoraf det ene er ført tilbage til sin oprindelige skikkelse.¹³ Det store femrumsskab stammer fra en gård i Flauenskjold i Vendsyssel og er karakteristisk for nordjyske skabe af denne type. Det er forsynet med de borgerlige ejerinitialer SNS/MID og årstallet 1624 og er med sin arkitektoniske opbygning og udskårne dekoration karakteristisk for højrenæssancen. Dertil kommer, at det har fået genskabt sin oprindelige bemaling. Man må nemlig gøre sig klart, at renæssancens møbler har strålet i farver og guld, der senere er blevet overmalet eller rensat af.

Tresur af egetræ, renæssance. Let dekoreret i farverne grønt og rødt. Med initialerne SNS/MID samt årstallet 1624. Nordjysk type. Stammer fra gården Bøgeskov Hale ved Flauenskjold i Vendsyssel. Højde 188 cm. Bredde 193 cm. DGB 41:27.

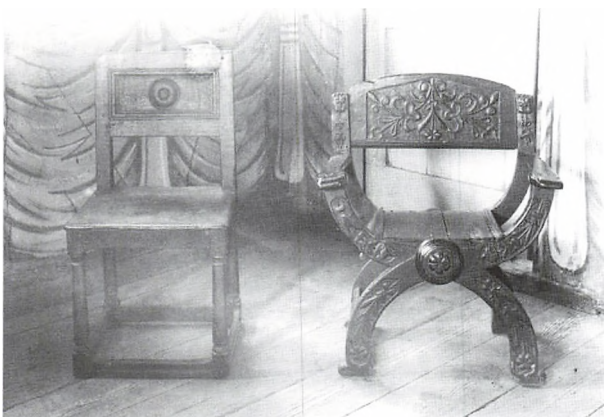
Tresuret fra Flauenskjold viste sig dog at være ret diskret bemalet, idet blot detaljer på det har fremstået i skiftevis grønt og rødt.

Stole

Stole hørte til sjældenhederne i middelalderens og renæssancens bolig. Man har siddet på faste og løse bænke og benyttet skamler. En stoltype levede imidlertid videre fra oldtiden – det er folde- eller klapstolen. Man kender konstruktionen fra Ægypten, og den ældste bevarede danske stol eller snarere taburet er en klapstol fra ældre bronzealder, fundet ved udgravningen af Guld- høj ved Vamdrup. Den må have været en fremtrædende persons værdighedssæde, som det var tilfældet med den romerske klapstol, sella curulis, kurulstolen. Navnet betyder formentlig en stol, der kan køres omkring. Den var den højtstående romerske embedsmands officielle sæde. Hvor den blev slået op, udøvede han sine beføjelser og afsagde sine domme.

I middelalderen blev kurulstolen benyttet både af den kirkelige og verdslige myndighed, og den fik den form, der levede videre ind i renæssancen, da den blev inventar i boligen. Den kunne da oftest kun tilsyneladende slås sammen, som det er tilfældet med museets to kurulstole.¹⁴

Foruden kurulstolen fandtes der også andre former for stole, men som regel højst en eller to i stuen. Den almindeligste har lav ryg og høje stive ben, som er forbundet med sprosser, der ligger som en ramme hele vejen rundt over fødderne. Den Gamle By har et eksemplar med de for renæssancen karakteristiske søjleformede ben.¹⁵

*Til højre kurulstol
af egetræ, renæssance,
højde 82,5 cm,
bredde 69 cm.
DGB 339:24.*

*Til venstre
renæssancestol af egetræ
med ben formede som
toscanske søjler.
Højde 91 cm.
Bredde 47 cm.
DGB 1039.*

På de faste bænke og stolene har der ligget hynder, såkaldte bænkedynner og puder. Foran stuens bænke har der stået borde. Det firbenede bord hører renæssancen til. Det samme gør den store udskårne himmelseng med omhæng, dyner og puder. Alkover forekom også.

Boligen

Det er vanskeligt med sikkerhed at sige noget om, hvordan middelalderens bolig var indrettet her i landet. Anderledes forholder det sig med renæssancen. Her har den borgerlige stue fulgt en stort set fast og funktionel møbleringsplan, der levede videre på landet op i 1800tallet, og var betinget af det lukkede ildsted og glasvinduer. Man har i almindelighed blot benyttet én stue. På vinduesvæggen har der været en lang fast bänk og på gavlvæggene en eller to korte bænke med et vråskab i det ene hjørne og et eller to borde foran. Desuden har der i et veludstyret hjem været et tresur, en eller flere kister og en himmelseng. Endelig kan der have været en eller to stole. I Borgmestergården i Den Gamle By kan man se en sådan borgerlig stue fra begyndelsen af 1600tallet, hvor himmelsengen dog er anbragt i et tilstødende rum.

Efter renæssancen fulgte andre stil- og møbleringsidealer, men i 1800tallets sidste del kom renæssancen stærkt igen med klunkestilen. De originale møbler fra tiden kom atter til ære og værdighed, og nyrenæssancen tog stilen til sig og fortolkede den efter klunketidens behov, så møbeltyper, som renæssancens mennesker intet kendte til, som dameskriveborde og etagerer, fremstod med renæssanceornamentik. At stilen stadig har et publikum er et møbeludsalg som 'Aarhus Renæssance-Møbler' et eksempel på. Anderledes gik det med den gotiske stil. Mens nygotikken kom til at spille en stor rolle i England og Tyskland, blev den aldrig rigtig populær herhjemme.

Hvilken herlighed middelalderlige møbler, kirkelige og verdslige, suppleret med kopier og almindelig fantasifuldhed, imidlertid kan sammenstilles til, er 'refektoriet' i mediemogulen W. R. Hearst's eventyrslot San Simeon i Californien et eksempel på. Under den gotiske hals vajende heraldiske faner står der middelalderlige skabe, korstole, skulpturer med mere, og der er 24 kurulstole omkring de lange borde, hvor sennepskrukken og ketchupflasken dog refererer til den amerikanske nutid.

Noter

- 1 Hjørnesamling med tappe, der griber ind i hinanden.
- 2 Ornament, der kan minde om en udrullet pergamentsrulle med knæk.
- 3 Plante med fligede og takkede blade, meget brugt i antikken.
- 4 Samling, hvor den ene kant får en rende (not), mens den anden får et dertil passende fremspring (fjeder).
- 5 DGB 21:27, 321:47, 1065:48, 41:94.
- 6 DGB 1065:48.
- 7 Jørgen Slettebo: Kister; Arv og Eje 1970.
- 8 DGB 321:47.
- 9 Anvendelse af nagler af træ.
- 10 DGB 710:50.
- 11 DGB 1125.
- 12 DGB 924:49, 41:27.
- 13 Chr. Axel Jensen: Et nørrejysk Renæssanceskab og dets Farver; Købstadmuseet 'Den gamle By'. Aarbog 1927. DGB 41:27.
- 14 DGB 169:27, 339:24.
- 15 DGB 1039.

Litteratur

- Tove Clemmensen: Danske møbler, 1960.
Chr. Axel Jensen: Danmarks Snedkere og Billedsnidere i Tiden 1536 – 1660, 1911.
Ole Wanscher: Møbelkunsten, 1966.
Chr. Waagepetersen: Danske Møbler før 1848, 1980.

Middelalderlige efterklange i Den Gamle Bys bybillede

Af Birgitte Kjær

I anledning af middelalderåret har flere af Den Gamle Bys medarbejdere lavet "middelalderrundvisninger" på museet. Overinspektør, cand.mag. Birgitte Kjær har omarbejdet sin rundvisning om de middelalderlige købstæders fysiske struktur til denne artikel.

Den Gamle By synes overbevisende; den ser ud som en ægte by, der er blevet til over århundreder. Vi må dog ikke glemme, at Den Gamle By er en gendigtning, – men en gendigtning fortalt ud fra en omfattende viden om fortiden. Den viser en by, hvis ældste huse er bygget i slutningen af 1500tallet; det er også en by med gamle rødder, hvor de middelalderlige elementer ses langt op i de følgende århundreder, først og fremmest i noget så vigtigt som i selve strukturen: gadenettet, torvene, "byens planker", byporten m.v. I husene selv ses også middelalderlige elementer: de mange trægavle, bagsidernes højstolper, "hemmeligheden" og nogle grundplaner. Enkelte lave døre som f.eks. Borgmestergårdens gårddør peger også bagud; man skal både dukke hovedet og løfte benene, hvis man vil ind. Lad os tage en tur til byen kort efter år 1600.

Byernes beliggenhed

Landets købstæder, de fleste i hvert fald, lå med nem adgang til havet; det befordrede deres – ikke omfattende – udenrigske handel samt handelen mellem byerne selv. Men alle købstæder vendte også en side den anden vej, mod det omgivende land. Her var det vareudvekslingen mellem by og land, der var det vigtigste.

"Byens planker"

Alligevel var det første, en tilrejsende så, byens afgrænsning mod det dyrkede land: "byens planker". Denne fysiske markering af byområdet havde oprindeligt haft til formål at sikre byen mod overfald i de tilfælde, hvor markeringen var

udformet med næsten befæstningskarakter. Mere fredeligt havde den udviklet sig til "byens planker", der også skulle tvinge al privat trafik ind gennem byens porte og dermed ind forbi vagten og tolden, så man havde kontrol med, hvem der blev lukket ind i byen samt fik opkrævet told af de varer, der skulle sælges i byen.

Det var en privat forpligtelse for de borgere, hvis jordstykker grænsede til "byens planker", at holde sine plankeværker intakte. Men mange borgere var eftergivende på det punkt. Det var derfor ofte nemt at snige sig ind i byen uden om portene. Opfindsomme bønder kunne endda have aftaler med borgerne om at måtte smutte ind med varer gennem deres haver. Ulovligt, selvfølgelig – men en ikke ualmindelig trafik.¹

Privilegier

Byerne adskilte sig – groft sagt – fra det omgivende bonde-land ved at have privilegium på handel og håndværk. Byens borgere drev dog også et vist landbrug på byens markjorder, både kornavl og kvægbrug. Og i oplandets landsbyer havde visse landhåndværkere ret til at øve erhverv, som var nødvendige i dagliglivet på landet, grovsmeden, tømmeren, murermesteren, samt skomageren og landsby-skrædderen, hvis han holdt sig til at sy i det grove vadmel. Men overordnet set husede byerne handlende og håndværkere og alle de erhverv, der var afledt heraf samt af privatsfærens behov.²

Bindingsværkshuse

Var vor 1600tals rejsende nu kommet gennem det opdyrkede land og lukket ind i byen gennem porten, så han en by af bindingsværkshuse. I 1600tallet ville hovedindtrykket have været en ensfarvet, rød by. Selv om husene var af bindingsværk, blev de kalket røde, så man fik indtryk af grundmurede stenhuse; man kunne endog trække fugerne op med hvidt, så illusionen forstærkedes. Gaderne førte fra byens porte, der kunne være flere alt efter, hvor mange udfaldsveje, der var til byerne i landsdelen, ind gennem byen og frem til byens hjerte, torvet. I byens udkant var det de lavere huse, der dominerede, men efterhånden som han nærmede sig torvet, mødte han stateligere huse, her i blandt de store købmandsgårde.³

I renaissancehusenes bagsider ses flere steder den middelalderlige højstolpekonstruktion, – her i Apotekets bagside, Aalborg 1571. Den Gamle By ligger i Botanisk Haves grønne land og Apotekets urtehøve afgrænses dertil ved "byens planker". Foto Knud Nielsen.

*Inde i byerne var der ofte opstemmede vandløb af middelalderlig oprindelse. Også uden for byerne lå siden tidlig middelalder både vand- og vindmøller. Som for eksempel stampemøllen fra Fåborg-egnen.
Foto Knud Nielsen.*

Gader

Gadenettet var udstykket allerede i middelalderen og lå efter år 1300 ret fast. Skulle der ændres på gadeforløb, greb det ind i grundejernens ukrænkelige ejendomsret. Havde en gade derfor én gang fundet sit forløb, ændredes der ikke meget i det,⁴ oftest blev husene genopbygget som før. Gaderne forløb heller ikke i en lige linje frem mod torvet; i det nævnte, næsten selvgroede system løb de ofte i krumme forløb. Vor oplevelse af gader som lige forløb, der gerne krydser hinanden i retvinklede kryds, er først introduceret i 1600tallet med de planlagte byer. Det giver lange kig gennem et gadeforløb og lys, hvor gaderne krydser hinanden. I forhold hertil var middelalderens og renæssancens gader snævre, mørke og uden de lange kig; gaderne kunne være krumme, og tilstødende gader løb ind til hovedgaden, krydsede den ikke.⁵

Gadens rytme af huse skulder ved skulder blev dog forrykket mange steder. Ud i selve gaden, på stykket mellem husets mur og rendestenen, ragede nemlig småskure, hvori der samledes skarn (skarnkasser), eller trapper eller bænke, der blev afsluttet med udskårne stolper. Fodgængerne søgte at færdes på gadernes midte, hvor dryp fra de udkragede tage ikke ramte dem, og hvor de mange boder, trapper med mere ikke generede fremfærden.

Byens porte var af middelalderlig oprindelse, men de forsvandt de fleste steder op gennem århundrederne efter reformationen.

Acciseboderne overtog mange steder deres plads og dele af deres funktion. Den Gamle Bys billetsalg er en kopi af en accisebod fra Korsør fra 1800tallets begyndelse.

Foto Knud Nielsen.

Hovedgaderne, algaderne, havde normalt en gadebredde på ca. 10-12 meter, men denne bredde blev indsnævret en del af de nævnte skarnkasser, skure, trapper, kælderhalse med mere. Det var hovedgaderne, der førte handelstrafikken frem til torvet, men den gadebredde, hvorpå trafikken færdedes, kom alligevel ofte ned på en 7-8 meter, lige nok til at to vogne kunne passere hinanden. Fra 1500tallet må man regne med, at hovedgaderne var brolagte.

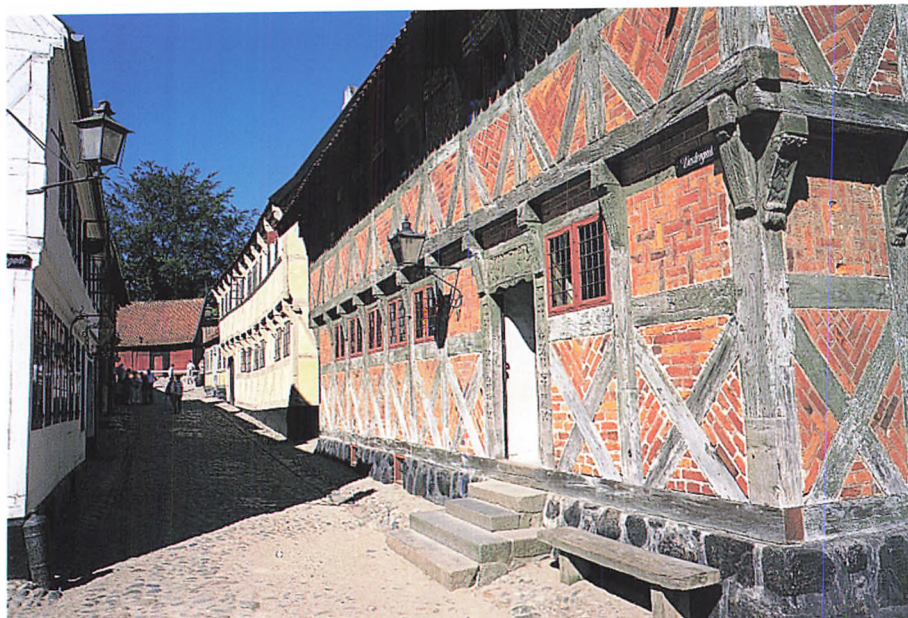
Byens øvrige gader var kun et par meter brede og sjældent brolagte; de var ikke beregnede på vogntrafik.

Gaderne var dog ikke lige farbare. Lovgivningen krævede hovedgaderne brolagte, men det var op til den enkelte grundejer på gaden at sørge for udførelsen og især vedligeholdelsen. Hovedgaderne flød da også ofte med affald som aske fra ildstederne, affald fra køkkenerne, halm fra sengene og affald fra de mange dyr, der dagligt fra byens gårde og huse blev drevet gennem gaderne og ud på byens markjorder. Løsgående svin og halvville hunde var til daglig gene. For at hæve den daglige færdsel op over disse uhumskheder, gjorde man gaderne højere på midten. Gadernes midte blev så ofte belagt med en stribe store, flade sten, der skulle lette de gåendes færdsel. Regnvand og andet flydende affald samlede sig derved i rendestenene foran husene og gjorde adgangen hertil vanskelig. Brede rendestensbrædter ledte derfor ind til husene over selve rendestenen. Sådanne dybe rendestene med brede træbrædter over levede langt op i 1800tallet; hvem husker ikke H. C. Andersens beskrivelse af Den standhaftige Tinsoldats farefulde sejlads gennem rendestenen.⁶

I Algade ses et fint eksempel på den brolagte gades forhøjede midterparti med trædesten samt fortovet, der foran huset skrånere ned mod den dybe rendesten.

Foto Knud Nielsen.

I Vestergade ligger to markante bindingsværksbygninger fra slutningen af 1500'erne side om side: Poul Pops Hus fra Aalborg fra 1571 og dele af en købmandsgård fra Århus fra 1593. Foto Knud Nielsen.

Huse

De huse, man passerede på vejen frem til torvet lå omkring år 1600 oftest med langsiden mod gaden; men ind i mellem så man i mange af landets købstæder stadig gavlhuse, sådan som man endnu ser det i Sct. Mogensgade i Viborg. Gavlhuse lå på lange, smalle grunde sammenbygget med op til flere huse bagved, således at husene blev smallere, jo dybere man kom ind på grunden og gårdsrummet derved bredere og bredere. Ofte gik grunden helt igennem til den bagved løbende gade. Hvor sådanne gavlhuse lå ved siden af hinanden, løb smalle slipper mellem husene og førte frem fra hovedgaden til baggaderne. Men huse med den lange side mod gaden dominerede. Drejede det sig om store købmandsgårde, var der også her huse bagved, sammenbygget i vinkel med gadens hovedhus til kvadratiske anlæg med en port fra gaden ind til gårdspladsen.

Et træk, der fortsatte den senmiddelalderlige måde at bygge bindingsværk på, var de udkragede etager og tag. Først op i 1700'tallet byggede man bindingsværk med glatte facader, der med ensfarvet kalkning med lidt god vilje kunne give illusion af et grundmuret hus. Den muntre farvesætning af bindingsværket i to farver, der for os synes så typisk for gamle danske byer, bliver først for alvor moderne efter midten af 1700'erne.

De tidligmiddelalderlige bulhuse – huse af kraftige planker, anbragt vandret mellem lodrette stolper – byggedes næsten ikke mere.⁷

Brandfare

Byens hovedgader førte frem til torvet. Langs disse lå bindingsværkshusene, hvor en nyskabelse omkr. år 1600 ville være, at tavlene nu blev udmuret med mursten, ofte endda i mønstermuring, og ikke mere med lerklining. Men et middelalderligt træk sås stadig (og langt op i 1700tallet) mange steder: husenes gavle var træbeklædte.

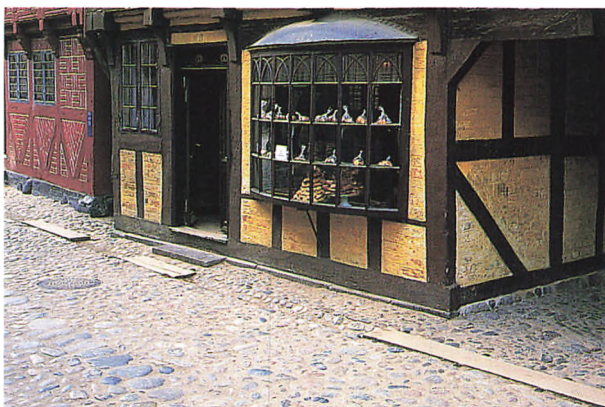
At murede gavle skulle erstatte trægavle var et af utallige forsøg på at mindske faren for ildebrand, – købstædernes værste svøbe i en tid, hvor brandbekæmpelsen var aldeles utilstrækkelig, og det mest effektive middel i virkeligheden var at rive nabohusene til det brændende hus ned, for derved at hindre ilden i at brede sig. Tilsvarende forbød man løbende gennem middelalderens sidste århundreder stråtagene på købstadbygninger, – forbud, der måtte gentages igen og igen. Selv en storbrand i Viborg 1569 førte ikke til, at man opgav stråtagene, og helt op i 1600tallets slutning var det kun et fåtal af husejerne her, der havde efterkommet den kongelige opfordring af 1496. Sådan så det ud i mange byer; i de mindste kunne man endda træffe stråtag op i 1800tallet.*

Gammelt og nyt i samme hus

Husenes bindingsværksfacader fulgte moden, og omkring år 1600 var rigt profilerede knægte, der bar de udkragede

De træbeklædte gavle var brandfarlige. Alligevel bibeholdte man denne middelalderlige byggeform langt op i 1700tallet – her på Toldboden fra Århus. Foto Knud Nielsen.

Rendestensbrædder i Algade. Foto Knud Nielsen.

*Trappe med bænke og
udskårne bislagsstolper
ud mod Torvet fra
Borgmestergården.
Foto Knud Nielsen.*

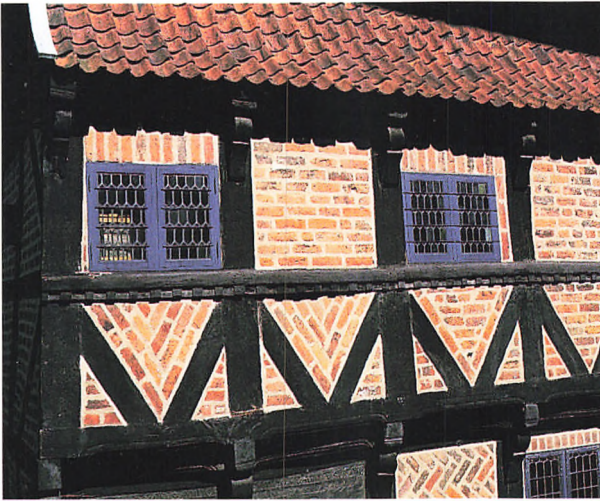
overetager, moderne. I husenes bagsider skjulte der sig til op i 1600tallets begyndelse imidlertid stadig middelalderlige træk: højstolper, der fra sylden til tagudhænget løb gennem alle husets stokværk. Her blev bindingsværkets lodrette linjer understreget, mens det var de vandrette, der dominerede i gadesidernes renæssancebindingsværk.

Glaseruder

Husenes facader var præget af en senmiddelalderlig nyhed, der op gennem de næste århundreder skulle få stor betydning for både brugen af husene og livet i dem samt for deres udseende: glasvinduer. I 1500- og 1600tallet blev de endnu dannet af små glasstykker, der blev samlet med blystrimler, i fine tilfælde kunne de partielt være bemalede. Glaseruder, om end ikke af så rent glas, som vi kender i dag, var en nyhed, man hurtigt tog til sig: i 1549 var der tre glarmestre i Ribe, i 1591 allerede det dobbelte antal."

Stenhuse

Murstensbyggeri kendte man i middelalderen især fra de kirkelige bygninger, kirkerne og klostrene. Enkelte private stenhuse fandtes dog i nogle byer. I Viborg var der flere, men denne by var velhavende bl.a. på grund af landstinget, der trak en del adeligt byggeri til byen.¹⁰ Mange små købstæder havde slet ingen private stenhuse. En rig by som Aalborg havde derimod flere grundmurede, private huse i 1500- og 1600tallet.

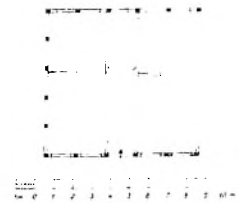
*Borgmestergården har fine eksempler på de tidlige glasvinduer.
Foto Knud Nielsen.*

Torvet

Nåede vor 1600tals-rejsende frem til torvet, så han her byens største huse, blandt andet flere af købmandsgårdene. Deres krambod lå med en privat stue ved siden af. Det er karakteristisk for tidens brug af pladsen i husene, at man ikke brugte mere end nødvendigt af rum på det private liv; det var husets økonomirum, der var de vigtigste.

Torvet selv var af tidligmiddelalderlig oprindelse, i sin form betinget af, hvordan de tilstødende gader løb ind dertil: trekantet, firkantet eller blot en større udvidelse af selve gaderummet. Det var stedet for store dele af borgernes dagligvarehandel, men i middelalderen også stedet for udførelsen af øvrighedens meget kontante måde at belære befolkningen om, at forbrydelse ikke betalte sig. Afstraffelsen kunne dog også foregå uden for byen, f.eks. hængningerne. Et torv kunne også danne sig, hvor en ryddet kirkegård efter 1536 gav luft i den tætte bebyggelse; det ses f.eks. i Viborg med Nytorv, hvor alene navnet henviser til dette torvs unge alder, og med Albani torv i Odense.¹¹

På byens torve fandt man også de offentlige brønde. Vandet var til husholdningerne, ikke til den personlige hygiejne. Men kvaliteten var ofte foruroligende dårlig på grund af byernes manglende renholdelse. Et ordentligt renovationsvæsen og en bedre vandhygiejne skulle man ikke se før efter midten af 1800'årene, hvor koleraepidemien i 1853 havde sat en forskrækkelse i folk over hele landet.

Viborghusets grundplan viser, at den senmiddelalderlige midtforstueplan blev brugt helt op i 1800tallets begyndelse: en central forstue med to stuer på hver side, bagtil adskilt af et køkken svarende til forstuen.

Gamle træk, der levede længe

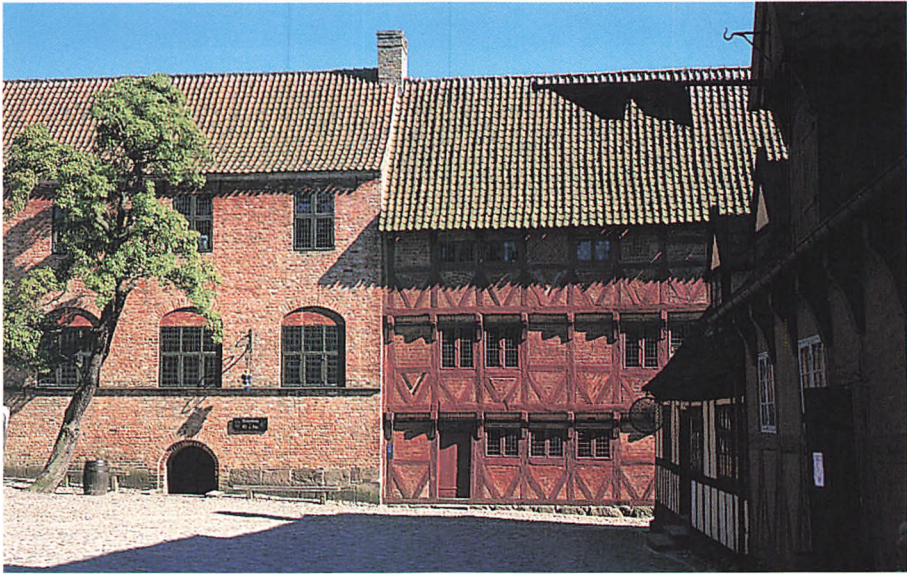
Ser vi videre op i tid, op i 1700- og 1800tallet, spores der stadig enkelte, middelalderlige reminiscenser. Husrækken "Lille Rosengaarden", bygget i Randers i 1741, viser en endog meget gammel boligform, boderne i rækker, bygget af velstående borgere som udlejningshuse for bl.a. mindre-bemidlede borgere.

Boder var ikke kun udlejningsbyggeri for fattige. De var regulære udlejningshuse, og ikke nødvendigvis dårligt byggeri. En stor del af byens mere velhavende folk boede faktisk til leje. Og de endnu bevarede boder i Næstved, Mogens Thuesens boder fra slutningen af 1400årene, er rent faktisk stenhuse.¹²

Rumfordelingen, der ses hos Skomageren, med midtforstueplan, er senmiddelalderlig. Og Viborghuset, bygget så sent som i 1800tallets begyndelse, har den samme midtforstueplan.¹³

Gavlhuse lå i mange byer side om side med langhuse – som her i Algade, hvor Tvergadehuset fra Århus ca. 1625 ligger ved siden af Brænderiet fra Aalborg fra 1600tallet. Bemærk, hvordan middelaldergadens krumme forløb giver lukkede gaderum. Foto Knud Nielsen.

Den Gamle Bys bybillede

Der er mange overbevisende rigtige detaljer i Den Gamle Bys bybillede. Som i en virkelig by, der er vokset frem over århundreder, er nogle træk sejlivede og går århundreder tilbage, til middelalderen, og blander sig med nytillkomne.

Alligevel er der noget, der mangler, for at museumsbyen kunne være en "rigtig" by. Holder vi os til 1600tallet, ville en middelalderlig efterklang netop have været, at der i byerne endnu mange steder ville være tomter efter nedrevne klostre og kirker, nogle steder også nedlagte kirkegårde. Museet har hovedgaderne, men ikke de baggader, der ville have løbet bagved husene; sidegader mangler stort set også. Mange huse ville også endnu have haft stråtag i en så lille by. Og museumsbyen er meget lille: her er omkr. 75 huse, større og mindre; det giver et "befolkningstal" på ml. 500-1000 personer.¹ Alligevel mangler her et rådhus; og her mangler en kirke og en præstegård. Der mangler det udendørs gadeinventar som skafot/galge, gabestok, kag, bislag, skure og skarnkasser. Og ikke mindst mangler snavset i gaderne, i nogen grad opstået af det dyrehold, museets gæs kun er en ringe erstatning for. Ét træk, der mangler i dag, bliver dog tilføjet med færdiggørelsen af Møntmestergården; kælderboder var et almindeligt træk i middelalderen og levede langt op i nyere tid. De husede ofte almindelige håndværksfag.

*Byens fineste huse lå ofte på eller ved Torvet, f.eks. stenhusene, som de grundmurede huse kaldtes til forskel fra bindingsværkshusene. Stenhus fra Aalborg 1634 og hus i tre stokværk fra Aalborg fra 1585.
Foto Knud Nielsen.*

Noter

- 1 Troels-Lund: Dagligt Liv i Norden i det sekstende Århundrede. 6. Udg. v. Erik Kjersgaard 1968. Bd. 1., side 273 ff.
- 2 Gunner Olsen: De danske Købstæders Historie. 1943 side 38 ff., side 57 ff., side 72 ff.
- 3 Se f.eks. Århus – Byens historie, bd. 2, 1720 – 1870. 1997. Bue Beck: Byens rum
- 4 Jørgen Elsåe Jensen: Danske middelalderbyer. Fortid og Nutid 1990, hefte 4, side 243, samt f.eks. Viborgs historie bd. 1. Oldtid – 1726, 1998, side 33
- 5 Et godt eksempel ses på Peder Hansen Resens kort over København i Atlas Danicus, hvor den middelalderlige bys krogede gader og afbrudte forløb ses ved siden af 1600tallets regulerede by med rette og krydsende gadeforløb.
- 6 Troels-Lund: Dagligt Liv i Norden i det sekstende Århundrede. 6. Udg. v. Erik Kjersgaard. 1968. Bd. 1., side 322 ff. Gunner Olsen: De danske Købstæders Historie. 1943, side 44 ff.
- 7 Troels-Lund: Dagligt Liv i Norden i det sekstende Århundrede. 6. Udg. v. Erik Kjersgaard, 1968, bd. 1., side 322 ff.
- 8 Troels-Lund: Dagligt Liv i Norden i det sekstende Århundrede. 6. Udg. v. Erik Kjersgaard, 1968, bd. 1., side 346 ff. Viborgs historie bd. 1. Oldtid – 1726. 1998., side 230 ff. (Hans Krøngaard Kristensen).
- 9 Troels-Lund: Dagligt Liv i Norden i det sekstende Århundrede. 6. Udg. v. Erik Kjersgaard, 1968, bd. 1., side 357 ff.
- 10 Viborgs historie bd. 1. Oldtid – 1726. 1998. Hans Krøngaard Kristensens afsnit.
- 11 Ove Jørgensen: Otonium. Odense 1593. 1981.
- 12 Boderne i Næstved. Udg.: Næstved Kommune / Miljøministeriet (Planstyrelsen). 1988.
- 13 Hans Henrik Engqvist: Bebyggelsesmønstre og Bygningstyper. Købstadmuseet "Den gamle By". Årbog 1988-89.
- 14 Et gennemsnit på 10 personer pr. hus giver 750 "indbyggere" i Den Gamle By; en stor gård har haft flere, et lille hus færre beboere. Lemvig, der var en lille by, havde i 1825 ca. 500 indbyggere.

Middelalderens efterklange i 1500- og 1600tallets boligindretning

Af Tove Engelhardt Mathiassen

I anledning af middelalderåret har flere af Den Gamle Bys medarbejdere lavet "middelalderrundvisninger" på museet. Museumsinspektør, cand. phil. Tove Engelhardt Mathiassen har omarbejdet sin rundvisning om boligernes indretning til denne artikel.

Hvad er boligindretning?

Skærer man emnet boligindretning helt ind til benet, består det af tre elementer. For det første rummenes disponering i en bygning. For det andet det inventar, som beboerne arrangerer på forskellig måde i rummene. Inventarets udseende og placering er afhængigt af beboernes økonomiske formåen og det, man kunne kalde 'tidens' smag. Endelig for det tredje materialevalget i rummenes faste afgrænsninger: vægge, lofter og gulv og den eventuelle udsmykning af dem. Her skal de middelalderlige træk, der blev bevaret i rumdisponeringen og inventarets grundtyper i 1500- og 1600tallets danske købstæder, efterspores.

Beboelseshuse i købstaden

Der findes groft sagt tre former for beboelseshuse i 1500- og 1600tallets danske købstad, nemlig bod, hus og gård. Tal fra Odense giver et indtryk af fordelingen mellem disse beboelsestyper. I 1683 var der i Odense cirka 5000

I Den Gamle Bys boliginteriører kan museets gæster indmuse atmosfæren i fortidens rum. De tunge, udskårne egetræsmobler står i sengekammeret fra omkring 1600. Den fornemme himmelseng er rigt udstyret med tekstiler, og dagsblyset falder ind gennem de små blyindfattede ruder på inventaret og de brede gulvplanker. Foto Knud Nielsen.

Lille Rosengården fra Randers blev bygget med udlejning for øje. Oprindeligt lå bygningen med gavlen ud mod den større gade, Vestergrave. De tre indgangsdøre vendte ud mod en lille smøge.

indbyggere fordelt på 360 boder, 233 huse og 200 gårde.¹ Det bør nævnes, at betegnelsen bod har en række betydninger, nemlig for eksempel uopvarmet bygning beregnet til lager og rum/bygning beregnet til handel. Den Gamle By viser en overvægt af fine gårde og huse i forhold til boderne og giver på den måde et noget fortegnat billede af befolkningens sammensætning i købstaden. Museet har som målsætning at få ændret dette billede i den udstrækning, det lader sig gøre.

Rum er en ramme om liv

Rummenes disponering i et hjem har en vis sammenhæng med den aktuelle bygnings størrelse. Hvis en familie kun har én stue til rådighed, skal rummet være fleksibelt. Dette ene rum skal dække familiens behov. Hvis familien har flere stuer til rådighed, kan visse ting foregå i bestemte rum. Familien sover i soveværelset og spiser i spisestuen for eksempel.

Det kunne lyde banalt; men rummenes disponering hænger i meget høj grad sammen med den måde, man lever på. Når man selv skal brygge sit øl, slagte sine husdyr, salte og opbevare kødet, have tønder med klipfisk på lager og bage brød i store portioner, så kræver produktions- og lagerrum forholdsvis meget plads.² Det kan være vanskeligt at forstå i 1999, hvor mange menneskers eneste forråds-kammer er en dybfryser, der står i køkkenet, og en hylde med konserver i skabet. Den stigende mængde industrielt fremstillede fødevarer, der er kommet på markedet siden 1960'erne, har haft indflydelse på boligernes indretning. Antallet af lagerrum er

indskrænket betydeligt, og spisekammeret og den kølige kælder til opbevaring af syltede, saltede og henkogte fødevarer bliver ikke bygget i ret mange private hjem i 1990erne.

Samværsformer og rum

Produktion og oplagring styrer rummenes disponering. En anden del af tilværelsen, der har indflydelse på boligens indretning, er menneskers samliv. Omvendt betragtet virker boligens indretning naturligvis tilbage på menneskers liv. Opfattelsen af mennesker og dermed af deres samværsformer har ændret sig meget siden 1500- og 1600tallet.⁹ Hushold er en bedre betegnelse end 'familie' for de personer, der på den tid bor sammen. Husholdet kunne både omfatte nære og fjernere slægtninge fra flere generationer og de forskellige ansatte for eksempel håndværkssvende og -lærlinge, der var nødvendige for at kunne udføre husstandens erhverv. Husholdet kunne også indbefatte de tjenestefolk, som deltog i det omfattende arbejde med at frembringe, opbevare og tilberede fødevarer og andre fornødenheder til livets opretholdelse. Et menneske på den tid var næsten aldrig alene, og vor tids individualisme og forsvar af privatlivets fred var ukendte foreteelser. Ejendomsretten blev reguleret; men det var ikke ualmindeligt, at familiemedlemmer sov sammen

Borgmestergården består af tre fløje, som sammen med havemuren lukker af for ubudne gæster på gårdsplassen. Nu er gården indrettet med en række boliginteriorer; men oprindeligt har den været bolig og forretning for skiftende ejere og deres hushold.

med tyende. Samværsformerne viser sig i den brug, man gør af rummene. Et rum som barneværelset for eksempel er af relativ ny dato og hører til en vestlig opfattelse af boligens indretning. Hos de familier af orientalsk herkomst, der lever i Danmark i dag, bruges de rum, der fra arkitektens side er tænkt til børneværelser, ofte til lagerrum, hvilket viser en helt anden opfattelse af boligens disponering. Børnene sover i stuen eller hos forældrene. I 1500- og 1600tallet er der en tendens til at afgrænse køkkenet som et særligt rum i boligen!⁴

En middelalderlig disponering af rum

I Lille Skt. Peder Stræde i Viborg fandt man et eksempel på boligens indretning for 1200tallets jævne viborgenser. Huset bestod af to rum. I den ene ende var køkkenet med det åbne ildsted placeret, i den anden sove- og opholdrummet.⁵ På kolde dage krøb husets beboere sikkert sammen om ilden eller gik til køjs på de faste bænke, der var placeret langs væggene. I Næstved og Kalundborg kan middelalderlige boderækker give et indtryk af en disponering af en lille bolig i 1400tallet.⁶ I en boderække med syv beboelser fra 1480erne indeholdt hver beboelse et eneste rum på cirka 33 kvadratmeter indrettet med åbent ildsted. Til dette rum var indgangsdøre fra nord og syd, og fra den sydlige dør førte en udvendig trappe til det tilhørende kælderrum. Her har husholdet formodentlig haft lagerplads. På Glimmingehus i Skåne kan man den dag i dag se den rige lensherre, adelsmanden Jens Holgersen Ulfstands disponering af rummene i sit fornemme stenhus. Det blev bygget i perioden cirka 1499-1505 og har formodentlig allerede kort tid efter Jens Holgersens død i 1523 ændret status fra pragtbolig til magasin. Derfor er de bygningsmæssige ændringer på dette 500 årige hus ganske få.⁷ Indgangsdøren er placeret midt for bygningens ene langside. Herfra fører en trappe dels op i bygningen dels ned i kælderregionen. Køkkenet med det store ildsted samt et stort forrådkammer er placeret i kælderen. Fra kælderen fører varmluftskanaler igennem de tykke stenvægge til rumopvarmningen på de to næste etager. Første etage rummer til den ene side for trappen en mindre sal, som formodentlig har fungeret som den daglige spisesal for soldaterne og adelsfamilien. Til den anden side er et beboelsesrum med kamin, et kammer samt et lille indelukke,

der var en del af husets forsvarsværk. Herfra kan man gennem en åbning i gulvet kaste tjære og lignende ubehagelige sager ned over en indtrængende fjende på trappen. Anden etage indeholder en stor sal og et beboelsesrum. Begge har kamin. Desuden er der på denne etage endnu et kammer med indgang fra beboelsesrummet. Tredie etage rummer det såkaldte skytteloft. Når de to sale og skytteloftet regnes fra, er de samlede kvadratmeter beregnet til dagligt ophold for den adelige familie relativt begrænsede. Faktisk er der kun to temmelig små rum med tilstødende kamre i hele den store bolig. Lager- og produktionsrum er absolut dominerende og kan naturligvis indeholde langt større forråd, end den jævne familie i 1200tallets Viborg kunne disponere over. To-rums opdelingen fra Viborg genfindes i de to sæt beboelsesrum med kammer, der på grundplanen er tydeligt adskilt fra de øvrige rum på etagen. Køkkenet er fuldstændig adskilt fra de rum, som adelsfamilien anvender til deres daglige opholdsrum. Samme opdeling i beboelsesrum og kammer er genskabt i Den Gamle Bys renæssancerum med tilstødende sengekammer.

Boder

Til højre ved indgangen til Den Gamle By ligger bygningen Lille Rosengården, som stammer fra Vestergrave i Randers. Det er en lav længe i sort bindingsværk og hvidkalkede tavler. Disse boder er bygget så sent som 1741 med udlejning for øje. De små boliger blev udlejet til gifte håndværkssvende, og oprindeligt indeholdt hele længen seks boliger. Hver gadedør gav adgang til et forrum med indgang til to boliger, og hver bolig bestod ligesom eksemplet fra Viborg af kun to rum, nemlig en stue og et smalt køkken. Køkkenets ildsted var eneste varmekilde, og skorstenen delte man med naboen. De mindste boder i en købstad kunne have et grundmål på omkring syv gange otte alen, hvilket i nutidsmål svarer til cirka 22 kvadratmeter.⁸ Her boede en familie, som godt kunne have 4-5 hjemmeboende børn.

Huse og gårde

Købstadens større boliger er huse og gårde. Deres lagerkapacitet viser forrådshusholdningen hos købstædernes mere velbærgede indbyggere i 1500- og 1600tallet. De kunne

Renæssansens dekorative udskæringer i møblerne, blev ved midten af 1600tallet afløst af en ny mode, nemlig en sammenstilling af profilerede pyntelister og højdeforskelle i skabets overflader. Barokskab i Borgmestergården.

ligesom den rige Jens Holgersen Ulfstand i Skåne selv fremstille deres fornødenheder eller købe dem, når de var billige og opbevare dem, til de skulle bruges. Husene blev beboet af mindre købmænd, formuede håndværkere og deres husstande. Byens gårde blev ejet af købmændene og de rigeste håndværkere for eksempel bryggere og guldsmede. Håndværkere som sådan var den talmæssigt dominerende erhvervsgruppe i købstaden. Købmændene udgjorde kun en lille del af befolkningen, men beherskede købstæderne økonomisk og administrativt.

I købstæderne var der i 1500- og 1600tallet flere forskellige typer af huse og gårde. Nogle var gavlhuse med gavlen vendt mod gaden ligesom Lille Rosengården. Andre var langhuse med hele bygningens længde placeret langs gaden. Rumdisponeringen i huse og gårde afgang i nogen grad af indgangsdørenes placering. En almindelig indretning af langhuse begynder at optræde kort før år 1500, den såkaldte midtforstueplan." Her førte en indgangsdør i bygningens midterste fag ind til en forgang eller en forstue. Dette rum fyldte hele husets bredde og havde også udgang i bagsiden af huset. På hver side af forgangen var der et rum. Det kunne være en stue til den ene side og en handelsbod til den anden. Hvis der var to stokværk eller etager på huset, kunne der være en repræsentativ sal her og måske nogle kamre. Resten af bygningen og de eventuelle sidebygninger blev brugt til lagerplads og produktionsrum.¹⁰

Købmandsgårdens indretning

Gårdenes bygningsmæssige forbillede har været adelens herresæder på landet. Deres ejere kunne ikke bygge voldgrave og dødsfælder, som Jens Holgersen Ulfstand gjorde det på Glimmingehus, men de har kunnet opføre et lukket bygningsværk, hvor to eller flere længer lå om en gårdsplads. Her kunne uvedkommende ikke komme ind, når slåen var for porte og døre.

En købmandsgård indeholdt følgende elementer: bolig, handelsbod, køkken, bryggers, heste- og kostald, foderrum, vognrum og diverse lagerplads. Boligen kunne ligge i en sidelænge. De repræsentative og erhvervmæssige lokaler kunne placeres i langhuset ud mod gaden. I løbet af 1600-tallet begynder boligen at flytte fra sidelængerne og ind i

gadehuset.¹¹ Samtidig stiger antallet af varmekilder i hver enkelt større bolig. Oftest var der ligesom i husene en forstue omkring indgangsdøren fra gaden. Forstuen kunne være meget fornemt udsmykket. Her mødte man sine forretningsforbindelser. Fra forstuen var der adgang til den øvrige del af bygningen. Butikken kunne ligge til den ene side. Til den anden kunne være et antal stuer, som ofte på grund af bygningens begrænsede bredde var placeret på række efter hinanden. I gårdene i Odense var der mellem to og seks stuer ved midten af 1600tallet.¹² Desuden rummede bygningskomplekset diverse kamre, så der totalt set var et større antal beboelsesrum. Men ser man på, hvordan for eksempel Jens Bang indrettede sig i Ålborg i 1623 er der en tilbøjelighed til at bibeholde det daglige liv centreret om nogle ganske få rum. I Jens Bangs stenhus var der fra forstuen adgang til dagligstuen til gaden og herfra til et sengekammer.¹³ På en vis måde er noget af den middelalderlige struktur intakt. Efterhånden som køkkenet blev adskilt, blev det placeret i sidelængen, eller hvis husbredden tillod det, i husets bagside med køkkenskorstenen placeret, så den stødte op til stuens væg. Her kunne man så installere en såkaldt bilæggerovn. Indfyringen skete fra det tilstødende lokale, så man slap for røg og sod i opholdsrummet. Eventuelt indeholdt købmandsgården også en sal, hvor man opbevarede sine større kister og skabe, og hvor store fester blev holdt.

Møbler og møblering¹⁴

Begrebet møbel betyder fra en sproghistorisk synsvinkel ikke andet end flytbar, mobil. I den udstrækning det kendes, viser et tilbageblik på inventaret i middelalderen, at immobiliteten – ikke-flytbarheden – var meget fremherskende. Denne tendens fortsætter i 1500- og 1600tallet og faktisk også helt hen i 1700tallets begyndelse. For det første er der det nagelfaste inventar, som hænger sammen med bygningen. Dernæst er der møblerne, der ganske vist er mobile; men som er så store og tunge, at de er svære at flytte rundt på, og tendensen i møbleringsplanen er da også at holde sig til væggene.

I det omfang, der er kilder til bestemmelse af inventaret i købstadens boliger, ses det, at inventarets grundtyper stort set er de samme i de tre beboelsestyper. Mængden og ikke

*De første sofaer dukker op i 1700tallet. Denne overpolstrede sofa hører slutningen af 1800tallet til. Hele møblets konstruktion er dækket af en tekstil overflade. Klunkestuen i Den Gamle By.
Foto Knud Nielsen.*

mindst kvaliteten i materialer og udførelse gør den store forskel mellem købstadens sociale lag i 1500- og 1600tallet.¹⁵ En tjenestepige, som boede i en købmandsgård, ejede formodentlig ikke andet inventar end en kiste, hvori hun opbevarede sine få ejendele, især tøj og måske også en kam og andet til den personlige pleje. Kisten kunne pigen tage med sig, hvis hun rejste til en ny plads.

Købstadens mindste selvstændige bolig, boden, kunne typisk være indrettet med faste bænke, et eller to borde samt et antal faste alkover eller kurvesenge og et par kister og skrin.

Grundtyperne i det middelalderlige inventar

I korthed består grundtyperne af bæk, skab, bord, som kaldtes skive, kiste, skrin og stol. Disse grundtyper bevares i løbet af 1500- og 1600tallet, men udsmykningen og materialevalget ændres fra de middelalderlige tømmerkonstruktioner til renæssancens udskæringer og barokkens snedkermæssige finesser med indlagte, ædle træsorter. Langs væggene i opholdsrummet var det almindeligt at have nagelfaste bænke til at sidde på. Når bænkerne blev placeret under vinduesåbningerne kunne dagslyset udnyttes optimalt. Bænkerne kunne også være egentlige møbler i form af kistebænke, hvor man kunne sidde på låget og samtidig have god plads til at opbevare sine ting og sager. Tekstilerne spillede en væsentlig rolle blandt rigdommene i en bolig, så bænke og kistebænke kunne være udstyret med farvestrålende bænkehwynder. Sengstederne kunne ligeledes være nagelfaste. Her sov man i sengehalm, skind og tæpper. Vægskabet hang ved husherrens plads. Her kunne værdifulde småting opbevares. I senmiddelalderen dukker et nyt møbel op, nemlig tresuren.¹⁶ Det er et større, opretstående skab, og det engelske ord 'treasure' fortæller direkte, hvad det skal bruges til, nemlig til at gemme sine værdigentande. Tresuren har en plade, der kan slås ud. Her kan værdifulde kander og bægge stilles frem ved festlige lejligheder. Middelalderens borde var bukkeborde, hvor pladen blev lagt på et løst stel. Det faste firbenede bord hører renæssancen til. De møbler, der er flest af, er gemmemøblerne kister og skrin. Kister blev brugt til opbevaring af store ting som tøj, sengetøj og værktøj. Skrin blev brugt til opbevaring af små og værdifulde ting som mønter og smykker samt personlige genstande for

eksempel syredskaber. Det møbel, der er færrest eksemplarer af, er stolen. De laveste sociale lag havde måske kun én stol i hele boligen. Høkeren Morten Ebbesen Kock i Roskilde ejede i 1670 kun en eneste stol, en lille grøn stol, der stod i et kammer i tilknytning til forstuen.¹⁷ I Jens Bangs stenhus i Ålborg stod der i forstuen fem stole i 1639. Forstuen var et fornemt, repræsentativt rum, hvor Jens Bang kunne modtage sine forretningsforbindelser. Der var kun yderligere syv stole i hele den øvrige del af bygningen.¹⁸ Der ses en stigning i antallet af stole op igennem 1600tallet.

Nutiden

I 1990'erne er kun få toner af de middelalderlige efterklange bevaret i boligindretningen. Der bygges stadig ganske små boliger for eksempel i det almennytrige boligbyggeri, hvor rummene skal være fleksible, fordi de skal bruges til mange formål. Køkkenalrummet, hvor den daglige opholdsstue og køkkenet hænger sammen, kendes også fra 1400tallets rækkeboder. Sammenlignet med 1500- og 1600tallet er vores møbler lette og flytbare, og i vores boliger findes møbeltyper, som slet ikke eksisterede i datidens købstæder – eksempelvis sofaer og reoler. De polstrede sofaer begynder at komme i 1700tallet, og ingen udover renæssancens lærde havde brug for reoler eller bogskabe til deres bøger. Bordet, stolen og skabet eksisterer endnu som en integreret del af de flere danskeres inventar; men de er fremstillet i helt andre former og materialer. Nutidens boliger rummer visse typer nagelfast inventar, men primært om sanitære installationer og skabe, hvor vi gemmer og opbevarer alle vores ting og sager.

Noter

- 1 Knud J.V. Jespersen: De fede år. Odense 1559-1660. Odense 1984, side 81.
- 2 Lars Tvede-Jensen: Aalborgs Historie 2. 1988, side 169.
- 3 Alex Wittendorff: På Guds og Herskabs nåde. Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie 1500-1600 (red. Olaf Olsen). Bd. 7. 1989, side 329-348.
- 4 Hans Henrik Engqvist: Bebyggelsesmønstre og bygningstyper. Den Gamle By. Årbog 1988-89, side 64.
- 5 Jesper Hjerminde: Dagligliv og levevilkår ca. 1000-1350. Viborgs historie 1, 1998, side 38.
- 6 Engqvist, 1988-89, side 37-39.
- 7 Anders Ödman: Glimmingehus. Svenska Kulturminner 7. Riksantikvarieämbetet. Stockholm 1997.
- 8 Poul Strømstad: Borgerens by og gård. Dagligliv i Danmark (red. Axel Steensberg) København 1969, side 475.

- 9 Engqvist, 1988-89, side 30.
- 10 Jespersen, 1984, side 93.
- 11 Engqvist, 1988-89, side 49.
- 12 Jespersen, 1984, side 92.
- 13 Viggo Petersen: Jens Bangs Stenhus. 1988, side 90.
- 14 Ebbe Johannsen: Møbler fra middelalder og renæssance.
Den Gamle By, Årbog 1999, side 71.
- 15 Gerd Neubert: Skifter fra Køge 1597-1655, 1992.
- 16 Ebbe Johannsen: Kirken og kongemagtens stilarter.
Dansk design – fra kirke til café. Herning 1993, side 28.
- 17 Karl-Erik Frandsen: Nedgangstider 1536-1753. Roskilde Bys historie
(red. Frank A. Birkebæk m.fl.) 1998, side 79-82.
- 18 Petersen: 1988, side 89-93.

Kirkens rolle i middelalderen

Af Elsebeth Aasted

Kirken spillede en yderst central og styrende rolle i det danske samfund frem til reformationen. Museumsinspektør, ph.d. Elsebeth Aasted fortæller her om den katolske kirkes betydning som en del af befolkningens fælles identitet.

På en af Danmarks væsentligste nationale klenodier kan man læse følgende skelsættende ord:

Harald konge lod gøre disse mindesmærker efter Gorm sin fader og Tyra sin moder, den Harald, som vandt sig al Danmark og Norge, og gjorde danerne kristne.

Indskriften står ridset ind i den store runesten i Jelling og omtales ofte i moderne sprogbrug som "Danmarks dåbsattest". Kristendommen havde taget sin tid om at komme til Danmark. Den udgik fra det magtfulde Romerrige, hvor Konstantin den Store i 313 standsede forfølgelserne af de kristne og tillod kristendommen som en af rigets førende religioner. Da Romerriget faldt, overlevede kirken og førte en stor del af den antikke middelhavskultur over i den europæiske middelalder.

Centralt for udbredelsen af den kristne religion står Benedikt af Nursia, der i 529 grundlagde et kloster i Monte Cassino midtvejs mellem Rom og Napoli. Bygningen står der endnu som et imponerende og næsten skræmmende skue midt i landskabet. De munke, der udgik fra Benedikt af Nursias orden, blev opkaldt efter deres stifter og fik betegnelsen benediktinermunke. De levede efter en række faste klosterregler, som ikke blot handlede om et ydmygt liv i askese og i bøn til Gud, men også dikterede en lang række praktiske arbejdsopgaver og dermed en blanding af intellektuelt og manuelt arbejde. Denne indstilling gav anledning til ordenens motto: Bed og arbejd.

Benediktinermunkene fik stor betydning som missionærer for den kristne tro i den germanske del af Europa.

Blandt disse befandt sig også den senere ærkebiskop i Hamburg, Ansgar, der havde til opgave at missionere i hele Norden og derfor har fået tilnavnet "Nordens apostel".¹ Med hans indsats blev vejen så småt banet for kristendommens indførelse som religion i Danmark. Det afgørende vendepunkt kom imidlertid først omkring midten af 960 med kong Haralds omvendelse og hans befaling om, at de folkeslag, som adlød hans lov, også skulle følge ham i den kristne tro.

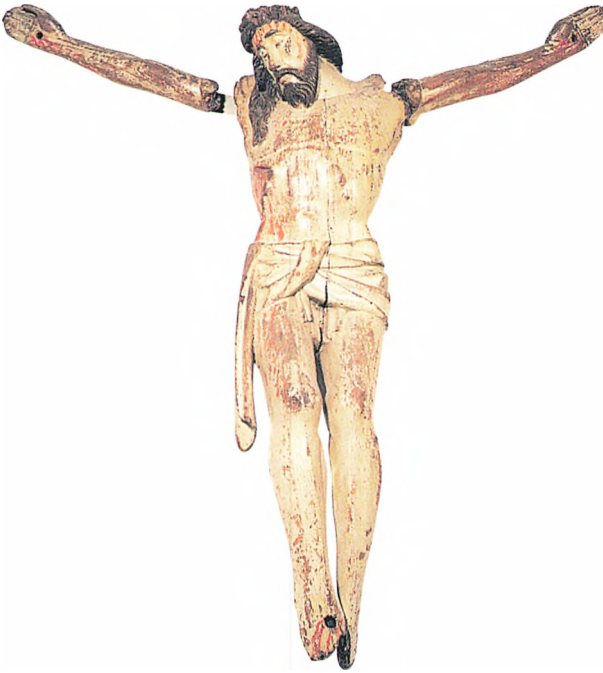
At omvende befolkningen fra den ene dag til den anden, lod sig imidlertid ikke gøre. Det handlede jo i virkeligheden om et helt samfund, der – i kristendommens spor – skulle ændre deres levevis, tankegang og indstilling til omverdenen. Danernes omvendelse skete ganske stille og udramatisk uden store sværds slag. Nordboerne var tolerante overfor den nye religion. De havde i forvejen så mange Guder, så en fra eller til gjorde ikke den store forskel. Vanskeligheden lå derfor i at få afskaffet den omfattende gudeslæggt, som blev tilbedt og anråbt i forbindelse med særlige vanskeligheder eller forestående opgaver. Processen skete langsomt og glidende over et par hundrede år og Kristus måtte derfor i begyndelsen finde sig i at optræde på linie med Odin, Thor, Tyr, Njord, Frej, Freja for blot at nævne nogle af de mest slagkraftige navne.

Den sejrende Kristus, der er i besiddelse af både styrke og værdighed. Romansk krucifiks fra Aby kirke, som nu befinder sig på Nationalmuseet. En kopi af figuren pryder kelderhvalvene under Vor Frue Kirke i Århus. Foto fra Kirkerne i Danmark bd. 1.

Kristus på korset

Kristus kunne imidlertid én ting, som ingen af de gamle nordiske guder kunne konkurrere med, hverken Odin med sin klogskab eller Thor med sin vilde styrke. Kristus kunne overvinde døden – han kunne rejse sig og genopstå fra de dødes rige. Korsfæstelsen var ikke dødens sejer over Kristus, men Kristi sejer over døden. I lyset af denne særlige bedrift og af de øvrige nordiske guders fremtoning blev Kristus i romansk tid derfor fremstillet som sejrherren "Christus Victor" eller "Hvide Krist", der med værdighed og styrke og et direkte fast blik står rankt oprejst på korset ofte kronet som en konge eller fyrste. Man har her taget fat i den central myte om Kristus, nemlig hans korsfæstelse og genopstandelse, der er ensbetydende med det troende menneskes evige frelse. Nationalmuseet råder over et typisk eksemplar af det romanske krucifiks, som tillige er landets ældste kendte Kristusfigur.² Det er et imponerende stykke kunsthåndværk,

*Bemalet gotisk
korbuekrucifiks
udskåret i eg.
Krucifikset stammer fra
Røgind Kirke i Gjern
herred. DGB 1594:52.
Foto Knud Nielsen.*

som stammer fra den nu nedrevne Åby kirke og viser en sand vikingehøvding, der med fasthed og mod ser sin skæbne i øjnene. Den kæmpende kirke og den sejrende Kristus bliver i den tidlige katolske periode to sider af samme sag. I de første missionsår er det nødvendigt at fremvise en stærk Gud, hvis det skal lykkes at værgge nye medlemmer af den kristne tro.

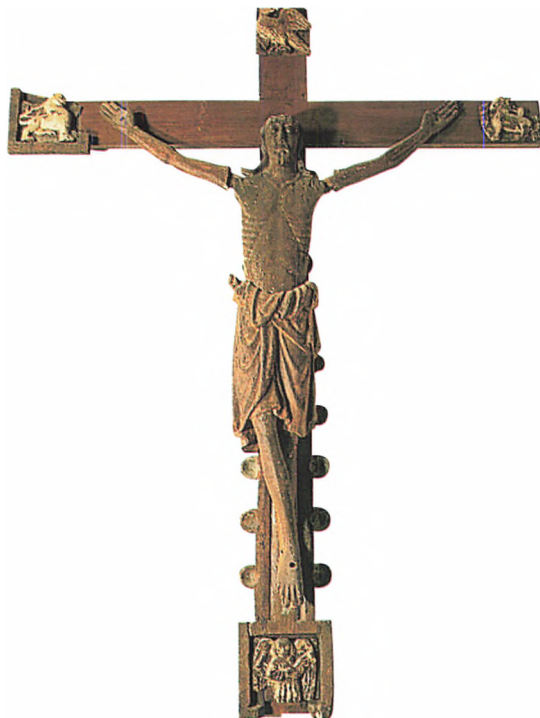
Senere bevæger man sig væk fra krucifikset i den stiliserede romanske form med de strenge lige linier og bliver mere realistisk i fremstillingen. Kristus lukker øjnene, hovedet falder ned mod brystet, kongekronen er skiftet ud med en tornekrans – lidelsen bliver fremtrædende. Især i 1300tallet er smertenskrucifikset blevet voldsomt udbredt. Under indflydelse af den barske hverdag med drabelige krige og den sorte død pesten, blev krucifikserne stadigt mere manierede og nogle gange næsten perverterede. De viser en stærkt afkræftet døende eller død Jesus, matret, mager med åbne sår.

Den korsfæstede Kristus er det mest centrale symbol for den kristne kirke. Desværre råder Den Gamle By i sin kirkesamling ikke over nogle af de statelige romanske

krucifikser, men udelukkende over den senere gotiske type fra perioden 1250-1300. Et eksempel er et krucifiks fra Røgind kirke udskåret i eg. Selve korset mangler og figuren er temmelig medtaget. Bemalingen er af senere dato end selve figuren og man har dramatiseret den grusomme romerske henrettelsesmetode yderligere ved at fremhæve det dryppende blod fra tårnekronen, fra naglerne i hænder og fødder og fra såret i siden. Et af museets bedst bevarede kristusfigurer stammer fra et korbuekrucifiks fra Vejlbj kirke. I sin tid har også det været bemalet, men nu står det mørkt i den rå eg.

Alle danske kirker har oprindeligt haft et korbuekrucifiks. Betegnelsen fortæller, at figuren har været ophængt i kirkens bue mellem skibet, hvor menigheden befinder sig og koret, hvor præsten har sin plads. Herved blev formålet med den centrale kirkelige handling – nadveren – fremhævet. Ved at deltage i nadveren, hvor man i symbolsk form indtager Jesu Kristi blod og legeme, får man del i den syndsforladelse og det evige liv, som Kristus har opnået for sin menighed ved at dø på korset for vores skyld.

*Gotisk korbuekrucifiks
med bemaling oprindeligt
fra Vejlbj Kirke,
Hasle herred.
DGB 1099.
Foto Knud Nielsen.*

Den velhavende kirke

Med Kristendommen fulgte også kirkebyggeriet. De første kirker blev opført i træ og deres holdbarhed var begrænset. Kirkens position – dens enorme politiske og økonomiske magt – blev for alvor fastslået omkring 1100 og de efterfølgende 150 år, hvor der blev bygget ikke mindre end 1700 kirker af sten i Danmark.⁴ Det er uden tvivl landets største samlede kulturpolitiske indsats.

De lokale stormænd bekostede til deres sjæls frelse opførelsen af de mange kirker og ofte lod de sig afbillede, som den ydmyge giver i kirkens kalkmalerier eller på altertavlen. Kirkens drift blev afholdt af den lokale befolkning. Bønderne ydede tiende af deres afgrøder til aflønning af præsten, til kirkens vedligeholdelse og til biskoppen.

I middelalderen var kirken side om side med lensvæsnet – det vil sige brugsretten over jorden – samfundets vigtigste faktor. Pengeøkonomien var endnu kun svagt udviklet og derfor var jord grundlaget for velstand og magt. Før reformationen ejede den katolske kirke således 40% af al dansk jord, mens statens indtægter steg med det femdobbelte efter reformationen. Kirken indtog samtidig en yderst væsentlig position som grobund for periodens kulturliv. Ja, man kan faktisk sige at kirken havde monopol på kulturen i middelalderen: Herfra udgik de væsentligste impulser indenfor filosofi, digtning, arkitektur, billedkunst, musik og teater. I formidlingen af kristendommen var det vigtigt at tage hensyn til menighedens kunnen og begrænsninger. Analfabetisme var udbredt og desuden foregik messen på latin, hvilket var et sprog, som kun den veluddannede elite beherskede. Forkyndelsen af det kristne budskab var derfor nødt til at foregå gennem andre medier og via andre sanser. Billedkunsten med de fabulerende kalkmalerier blev en vej frem, en anden var teatret og musikken.

De liturgiske spil

Det verdslige teater med de omvandrende professionelle trupper, de såkaldte gøglere og legere, havde ikke sin egen faste scene i middelalderen. Det gejstlige skuespil foregik derimod i selve kirkerummet. Herved blev den katolske kirke det første stationære teater i middelalderen. Nordens ældste bevarede skuespil kaldes "Linköpingspillet" og det stammer fra anden halvdel af 1100tallet.⁵ Endnu engang er det kors-

fæstelsen og genopstandelsen, man, som kirkens mest slagkraftige propagandamiddel, vender opmærksomheden imod. Netop fordi messen foregik på latin, skulle den sceniske opførelse være med til at engagere menigheden i den kirkelige handling og dermed dispensere for sprogets uforståelighed. Den tjente til, "at styrke troen hos de uoplyste og nyligt omvendte", som det hed i samtiden.⁵

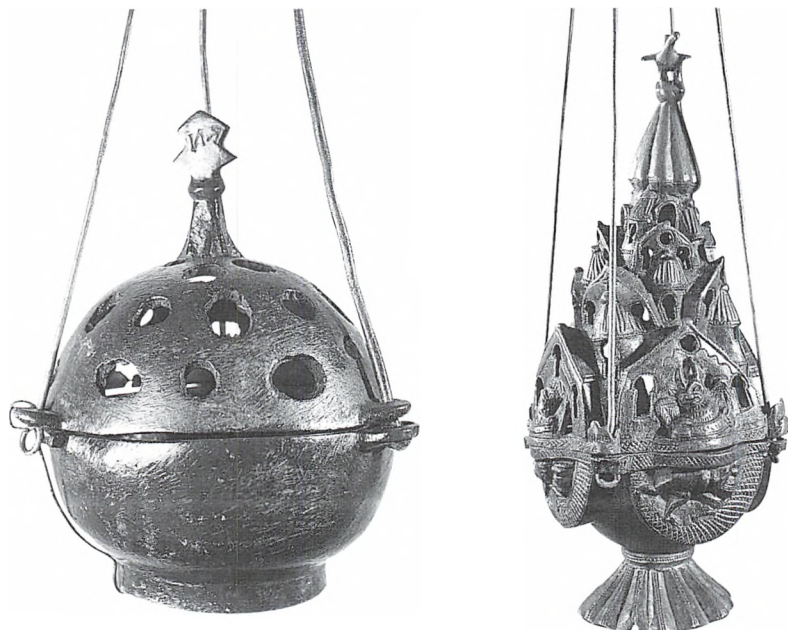
Den gregorianske messe var en liturgi, hvilket er betegnelsen på et af hovedmomenterne indenfor den kristne gudstjeneste. Da det gejstlige skuespil foregik som en vekselsang eller et oratorium i messen, fik det betegnelsen et liturgisk spil. I Linköpingsspillet foregår handlingen ved Kristi grav, som det kirkelige alter står som symbol på. Altrene i kirkerne var rent faktisk at betragte som en slags grav, idet de indeholdt relikvier, det vil sige de jordiske rester, af en helgen eller genstande, der havde haft relation til en helgen. Linköpingsspillets latinske tekst fortæller:

De gentager svarkoret. Således syngende går de frem til graven, og når det sidste svarkor afsynges, kommer tre præster, klædt som kvinder med hovedklæder, frem til graven med røgelseskar og røgelse. Men indenfor sidder to diakoner i side klæder som engle.⁶

Med sine mange ceremonier rummede den katolske kirke også et utal af rekvisitter. Som teksten nævner, var røgelseskar og den velduftende røgelse herfra en virkningsfuld og væsentlig del af messen. Røgelseskarret er imidlertid ikke noget helligt kar, modsat for eksempel alterkalken, som i symbolsk form indeholder Kristi blod. Dens funktion er opbevaring af trækul og røgelse til afbrænding. Men selv om selve karet ikke rangerer som helligt, er røgelsen en indviet hellig røg, der tjener til mindelse om røgofret i Israels tempel og samtidig står som et symbol på de opstigende bønner til Herren. I den middelalderlige messe gik præsten under afsyngelse af indgangssalmen op til alteret og berøg dette, relikvierne og krucifikset. Røgelsen bliver betragtet som rensende og som virksom mod onde ånder i lighed med vievand.

Den Gamle By besidder en fin samling af røgelseskar. De er alle udført i bronze og strækker sig fra den senromanske til den gotiske periode. I Danmark afgrænser man den

romanske tid fra ca.1050 til ca.1250, mens gotikken strækker sig fra omkring 1250 til 1550. Røgelseskarrene tilstræber i deres udformning at ligne en kirkebygning. Især i de gotiske kar bliver denne bestræbelse tydelig i lågets langstrakte, høje form, som afløser de mere kugleformede, senromanske kar.

Under stemningsfuld indflydelse af kirkens dunkle og blafrende belysning ved levende stearinlys og med den stærke duft af røgelse i næseborene fortsatte Linköpingspillet efter indgangsekvensen med dialogen "Hvem søger I i graven" og de, som står udenfor, begynder med dæmpede stemmer at synge vekselsangen med ordene:

Hvem vælter os stenen fra gravens dør?

Indenfor bliver der spurgt:

Hvem søger I?

Svaret lyder:

Jesus af Nazaret.

Fra graven siger stemmerne:

Han er ikke her – kom og se.

De udklædte præster i kvindedragt går hen til graven og spreder røgelse, mens de som engle udklædte diakoner bryder

Et romansk og et gotisk røgelseskar, der tydeligt belyser forskellen mellem det enkle og lille buttede romanske kar og det kunstferdigt udformede himmelstæbende gotiske kar. Sidstnævnte er på siderne over karets samling udsmykket med symbolerne på de fire evangelister: Matthæus' engel, Markus' løve, Lukas' okse og Johannes' ørn. DGB 102 og DGB99. Foto Knud Nielsen.

ud i jubel og siger. Gå og sig til disciplene: Herren er opstanden. Alleluia.⁷

Kvinderne – det vil sige præsterne – samler ligklædet op, vender sig mod menigheden og afsynger en hymne til Guds ære. I kortfattet form fortælles der et fortættet drama med et overrumplende skæbneomslag, det man i dramaturgien kalder en peripeti, om de sørgende kvinders ankomst til graven og deres overraskelse og glæde over genopstandelsen. De gejstlige skuespil udsprang således af den katolske kirkes største højtid: Påskemessen. I den tidlige middelalder var der ikke tale om en realistisk spillestil, men derimod om en meget stram og ophøjet stiliseret form med en stor symbolsk værdi til anskueliggørelse af testamenternes budskab. Vil man have en idé om skuespillenes virkning, behøver man blot kigge nærmere på de middelalderlige kalkmalerier. Begge dele var helt klart bevidste udtryk for kirkens kulturpolitiske sigte.

Påskespillet havde en afsmittende effekt på en anden af kirkens vigtige højtider, nemlig julen. Julen havde oprindeligt været en solhvervsfest, hvor man med store løsslupne saturnalier forsøgte at jage den mørke tid på flugt, men blev af den katolske kirke omskabt til en fest i anledning af Kristi fødsel. Dette gav anledning både til et Helligtrekongers spil og et Herodesspil. På den måde fik man markeret to alment menneskelige genkendelige og væsentlige eksistentielle værdier, nemlig fødsel i julen og død i påsken.

Spillet om hellig Knud Hertug

Det ældste danske skuespil, vi har bevaret, har titlen “Ludus de Sancto Kanuto Duce” eller “Spillet om hellig Knud Hertug”.⁸ Den udgave man i dag har nedskrevet, stammer fra tiden omkring 1490. Der var tale om et stykke effektivt politisk teater, udført af den katolske kirke. Skuespillet er et helgenspil, der bygger på de såkaldte læsestykker om en yderst central skikkelse i den danske middelalder, nemlig Knud Lavard.

I 1103 drog kong Erik Ejegod af Danmark ud på en pilgrimsrejse til Jerusalem, men døden indhentede ham på rejsen allerede året efter. Hans søn Harald regerede landet under hans fraværd, men som følge af en blodig og voldelig regeringspolitik blev han vraget som konge til fordel for

Erik Ejegods bror Niels. Dengang var tronfølgen nemlig ikke arvelig, sådan som vi kender det i dag. Det kom til en magtkamp mellem kong Erik Ejegods yngste søn Knud, der var blevet gjort til hertug over Sønderjylland og kong Niels' søn Magnus. Kulminationen indtrådte, da Magnus i sit magtbegær dræbte Knud den 7. januar 1131. Det førte til en voldsom borgerkrig, der hærgede landet i 25 år. Først da Knud Lavards søn Valdemar formåede at samle landet under sin krone, kom der atter fred.

Men valgkonedømmet bestod endnu og så længe det var tilfældet, havde kong Valdemar ikke sikkerhed for at bevare tronen for sin æt. Og her er det, at kirkens enorme politiske magt gør sin indflydelse gældende. Ved et elegant kunstgreb fik man indstiftet forordningen med en konge af Guds nåde. Takket være pave Alexander den Tredies hjælp lykkedes det i 1169 at ophøje Knud Lavard til helgen og han blev kanoniseret og skrinlagt i benediktinernes klosterkirke Sct. Mariæ den senere Sct. Bendts kirke i Ringsted i 1170. Her troner han den dag i dag sejrersstolt og værdig i et kalkmaleri fra omkring år 1300 i kirkens midthvælv. Med kanoniseringen nedstammede den danske kongeslægt fra en helgen og dens ret til tronen blev uomtvistelig. Kongemagten var blevet arvelig indenfor kong Valdemar den Stores slægt.

Helgendyrkelsen

I middelalderen fandtes der et sandt væld af helgener, som agerede mellemmand til den ophøjede Gud og kunne gå i direkte forbøn for mennesket. De mange helgener rangerede imidlertid i en ganske bestemt hakkeorden. Nederst befandt jomfruerne og enkerne sig, herefter fulgte munke og eremitter, så kom præster og diakoner, derefter kirkefædre, biskopper, paver og bekendere, martyrer, apostle, evangelister, patriarker og profeter, engle og ærkeengle og endelig øverst af dem alle Kristi moder Jomfru Maria.⁹

Den enorme skare af helgener, fortællingerne om deres liv og mirakler var et glimrende og underholdende stof til formidling af det kristne budskab. Fortællingerne var nedskrevet i læsestykker beregnet til højtlesning. Selv om de ofte indeholdt barske beretninger om langvarige pinsler og ekstreme henrettelsesmetoder, skortede de nu heller ikke på humor. Om den hellige Sct. Laurentius, der af sine

bødler langsomt blev stegt til døde på en rist, fortælles det for eksempel, at han var så fattet i situationen, at han med munterhed sagde til bødlerne: "Så, nu kan i godt vende mig. Stegen har fået nok på denne side".¹⁰

Jomfru Maria indtog en absolut særstilling blandt den katolske kirkes helgener. Hun blev fejret ved flere festdage året rundt og mange kirker og stiftelser blev indviet til hendes ære. Mariabønnen "Ave Maria" er også udtryk for, at jomfru Maria – i alt fald i senmiddelalderen – blev anbragt på linie med Faderen, Sønnen og Helligånden. De fleste landsbykirker havde gerne to sidealtre: Et alter for Jomfru Maria mod nord og et alter for kirkens skytshelgen mod syd.

På en måde kan man sige, at alle disse helgener dispenserede for, at man i den katolske kirke kun tilbedte én Gud. I lighed med de gamle nordiske Guder udfyldte hver helgen en bestemt funktion og kunne anråbes i krisesituationer, alt efter den pågældende helgens særlige styrke.

Den reformerte kirke

Som en udløber af den om-sig-gribende helgendyrkelse blev det i senmiddelalderen meget almindeligt at kunne købe sig til aflad for sine synder. Jesus og kirkens helgener havde i så rigt mål udført gode gerninger, at man mente de rummede så megen friværdis, at det var muligt at købe sig del i det gode og fri fra det onde i skærsilden.

Netop afladshandlen og den katolske kirkes enorme økonomiske rigdom og spekulation i materielle værdier, gav med tiden anledning til en hård kritik, som banede vejen for den danske kirkes reformation. Strømningerne udgik fra Tyskland, hvor teologiprofessoren Martin Luther i 1517 trådte offentligt frem og lagde klar afstand til afladshandlen. Efter en blodig borgerkrig kendt som "Grevens fejde" i årene 1534-36 besteg Christian III tronen. Han fængslede landets biskopper og beslaglagde al deres jord. Dermed var kirkens magt brudt såvel økonomisk som politisk. 1536 regnes således som Danmarks reformationsår.

Overgangen fra katolicisme til den Lutherske reformerte kirke satte sine spor både i kirkegangen og i kirkernes udsmykning. Det tog mange, mange år før det katolske islæt var udryddet af kirkerummet. Flere af de katolske altertavler fik lov til at stå eller man ændrede ved enkelte centrale

detaljer, hvorefter tavlen var brugbar på ny. Da Holstebro kirke for eksempel så sent som i 1757 skulle have en ny altertavle, blev flere af de katolske relieffer genbrugt. Et relief viste Jomfru Maria, der lå på sit dødsleje med et brændende lys i hænderne og omgivet af de 12 disciple. Ved den lokale snedkers snilde blev Jomfru Maria forsynet med et fuldskæg og lyset omformet til en vandrestav. Maria havde skiftet køn og identitet og var blevet forvandlet til Jakob omgivet af sine 12 sønner.¹¹

Resterne af den katolske kirkes tro smeltede med tiden sammen med den almindelige folkeovertro. Kilderejserne, der var udbredt i 1600- og 1700tallet, hvor man havde stor tiltro til de kølige kilders undergørende og helbredende virkning, er en udløber af den katolske kirkes helgendyrkelse.

“Den mørke middelalder” er en misvisende og ukorrekt betegnelse. Det er den raffinerede renæssance, der bevidst prøver at overskygge den forrige periode og navngiver hele epoken som tidsalderen mellem antikken og renæssancen – en mellemtid, som man lagde afstand til. Myten har været sejlivet, men efterhånden står det vist alle klart, at middelalderen var en farverig, fantasifuld, frodig og dynamisk periode, præget af et internationalt vingesus med Rom som det åndelige centrum og latin som det anvendte sprog. Det var en tid, hvor kirken kom til at stå umådeligt stærkt og præge hele samfundet ikke mindst, hvad angik det sociale og uddannelsesmæssige område og i det hele taget den officielle toneangivende kulturpolitik.

Noter

- 1 Red. Ulla Kjør og Poul Grønder-Hansen: Kirkerne i Danmark bd.1. Den katolske tid indtil 1536. København 1988. Side 9
- 2 Samme sted side 66.
- 3 Samme sted side 35.
- 4 Klaus Nøiendam: Middelalderteatret i Danmark. Københavns Universitet 1986. Side 9.
- 5 Samme sted.
- 6 Samme sted side 10.
- 7 Samme sted side 13.
- 8 Samme sted side 20.
- 9 Kirkerne i Danmark bd. 1, side 29.
- 10 Samme sted side 31.
- 11 Red. Ulla Kjør og Poul Grønder-Hansen: Kirkerne i Danmark bd.2. Den protestantiske tid efter 1536. København 1989. Side 14.

Årsberetning

Af Thomas Bloch Ravn

Besøgsrekord i 1998

og udsigt til yderligere fremgang i 1999

Det går godt i Den Gamle By i disse år. Med 313.044 gæster i 1998 slog museet rekorden fra det store julekalenderår 1995, og for 1999 ser det i skrivende stund endnu bedre ud, idet prognosen forudsiger en yderligere fremgang på mellem 5 og 10%.

Den Gamle By er dermed suverænt det museum uden for hovedstaden, der over en årrække har kunnet fremvise de bedste besøgstal.

Gæster i kø ved billet-salget i Den Gamle By 21. juli 1999. Flere dage nåede køen helt op til pavillonen på Eugen Warmingsvej.

God økonomi og væsentlige investeringer

Går det godt med besøgstallet, går det i reglen også godt med økonomien. Med et overskud på 192.514 kr efter hensættelser på 1.800.000 kr blev 1998 også på det økonomiske område et rigtigt godt år. Det positive resultat hidrører naturligvis først og fremmest fra det gode besøgstal, men det skal også ses på baggrund af et ekstraordinært stramt budget for 1998. Hovedtallene er i tusinde kroner:

Indtægter

Offentlige tilskud	6.283
Entré	8.592
Salg af tryksager, souvenirs mv	800
Festuge	37
Forpagtningsafgifter (restaurant mv)	390
Diverse	135
Indtægter i alt	16.237

Udgifter

Personale	9.071
Vedligeholdelse og drift af bygninger	3.454
Udstillinger og arrangementer	198
Administration	788
Markedsføring, årbog mv	470
Øvrige driftsomkostninger	263
Hensættelser	1.800
Udgifter i alt	16.044

<i>Overskud</i>	193
-----------------	-----

Årets positive resultat har muliggjort en række nødvendige investeringer i blandt andet et nyt, tidssvarende malerværksted samt et nyt ventilationssystem i konservering og i tømmerværksted efter ønske fra Arbejdsrilsynet. Til etablering af ventilationssystemet modtog Den Gamle By i øvrigt også støtte fra såvel Århus Kommune som Kulturministeriet. Der ud over er overskuddet investeret i indretning af Marcus Bechs Gård til brug for skoletjenesten, og et beløb er anvendt til erstatning af nedslidte kontormaskiner.

Det har lykkeligvis gentagne gange vist sig, at Den Gamle By på den måde kan skaffe endda ganske betydelige midler til løsning af særlige opgaver, som ligger ud over den almindelige drift. Enten, som her, ved hensættelser af overskud eller ved særlige donationer fra fonde og offentlige myndigheder.

Ekstra tilskud til driften

Det er først og fremmest den almindelige drift, der er problemet, idet Den Gamle By på grund af museets forholdsvis store egenindtjening er meget sårbar på dette område. Den opmærksomme læser af Den Gamle Bys årbog vil erindre, at det ikke er mere end to år siden, at museet, på baggrund af

en mindre tilbagegang i besøgstallet på 4%, ligefrem var nødt til at gribe til afskedigelser blandt det fastansatte personale for at få budgettet for det følgende år til at hænge sammen.

Museet har i en årrække haft en egenindtjening på mellem otte og ti mio kr, men efter syv fede år kommer der som bekendt syv magre år, og i hvert fald kan man næppe forvente at kunne øge denne egenindtjening yderligere i de kommende år.

Det var derfor med stor glæde, at museet modtog meddelelsen om, at Århus Byråd, i forbindelse med budgetforliget for år 2000, vedtog at forhøje det almindelige tilskud til Den Gamle By med 700.000 kr om året. Dertil kommer, at det kommunale skolevæsen også fra år 2000 går ind med 100.000 kr i støtte til drift af en egentlig skoletjeneste i Den Gamle By.

Disse ekstra midler vil betyde en væsentlig styrkelse af Den Gamle By i de kommende år.

Arv og donationer

I foråret modtog museet meddelelse om, at Børge Rasmus Petersen ved sin død som 84 årig havde efterladt en arv til museet på ca 600.000 kr. Børge Rasmus Petersen havde i mange år været medlem af Den Gamle Bys Venner.

CAC Fonden har i lighed med tidligere år stillet et beløb til rådighed for Den Gamle By til hasteindkøb af museums genstande, ligesom fonden planmæssigt fortsætter udbetalingen af de i alt 10 mio kr til genopførelse af Møntmestergården med 1 mio kr om året.

Fra Den Danske Banks Fond har museet modtaget en donation på 200.000 kr til etablering af Den Gamle Bys skibsværft (se omtalen af dette projekt i artiklen Fyllas sidste sejltur andetsteds i årbogen).

Til 4. etape i udskiftningen af museets brandalarm har Statens Museumsnævn bevilget et tilskud på 185.000 kr og 225.000 kr til fortsættelse af projektet med registrering af danske urmagere før år 1900 og 10.000 kr til indkøb af maleri.

Fra Århus Amts Museumsråd har museet modtaget 50.000 kr til et pilotprojekt om landbruget i de danske købstæder og 23.000 kr til trykning af en bog med indlæg fra den konference om købstadslandbrug, der blev afholdt på museet 21. september sidste år.

Fra Ribe Amts Urmager og Optikerforening har museet modtaget 5.000 kr og fra Urmagernes Fagforening 10.000 kr til projektet om danske urmagere.

Endelig har museet fra J.Jespersen modtaget en gave på 4.000 kr og fra medlemmerne af Støtteforeningen Den Gamle Bys Venner gavebidrag på i alt 22.000 kr.

Venneforening i vækst

Støtteforeningen Den Gamle Bys Venner er i kraftig vækst. Et stort antal nye medlemmer er kommet til gennem de seneste par år, og navnlig i år er foreningens medlemstal vokset markant. Foreningen har nu godt 4.200 betalende medlemmer, som for det årlige kontingent på 200 kr har fri adgang til museet året rundt, herunder til den særlige vennedag, hvor museets personale lægger sig i selen for at give vennerne en museumsoplevelse ud over det sædvanlige. Der ud over modtager vennerne hvert år ved juletid et eksemplar af museets årbog.

Som noget nyt har museet introduceret et særligt medlemskab for firmaer og organisationer til et kontingent på 1.000 kr pr år. Ud over de rettigheder, som privatmedlemmerne har, modtager disse medlemmer 10 fribilletter, ligesom de også får rabat ved køb af ekstra billetter og ved rundvisninger.

Venneforeningens vækst har gjort det nødvendigt at udvikle et nyt edb-system til afløsning af det gamle administrationsprogram. Det nye system håndterer blandt andet en mere automatiseret registrering af medlemmernes indbetaling af kontingent. Det er museets håb, at man med denne investering kan undgå de fejl, som forårsagedes af det gamle systems manglende kapacitet.

Forvaltningen af Den Gamle Bys Venner varetages nu af museets bibliotekar Anne-Grethe Roed Jensen, som har taget over efter foreningens mangeårige administrator, Anne-Marie Kraft, der valgte at gå på folkepension dette efterår.

Gæster fra hele verden

Vi har egentlig altid vidst det, men nu foreligger der også dokumentation for, at Den Gamle By tiltrækker gæster ikke bare fra hele Danmark, men også i stort tal fra hele verden. Året igennem spurgte billetterpersonalet de besøgende, hvor de kom fra, og undersøgelsen gav følgende resultat:

USAs ambassadør Richard M. Swett og fru Katrina gæstede Den Gamle By 2. november 1998. Foto Århus Stiftstidende.

*Museumsdirektør
Thomas Bloch Ravn
viser Bahraíns
undervisnings- og
kulturminister rundt
i Den Gamle By
30. september 1999.
Foto Århus Stiftstidende.*

Danmark i alt		53 %
Jylland	32 %	
Sjælland	18 %	
Fyn	3 %	
Tyskland		12 %
Sverige		6 %
Norge		6 %
Holland		4 %
Italien		4 %
Øvrige Europa		9 %
Nordamerika		4 %
Øvrige verden		2 %
<i>I alt</i>		100 %

Det er værd at bemærke, at hele 47% af gæsterne kommer fra udlandet, herunder at så stor en del kommer fra Holland og ikke mindst Italien, som i støvlelandets store feriemåned, august, tegnede sig for hen ved 15% af museets gæster.

Bemærkelsesværdigt er det også, at hele 18% af gæsterne kommer fra Sjælland. Det kan konstateres, at det er en udvikling, som fortsætter i 1999.

Århus klareste profil

I foråret offentliggjorde Tourist Århus en undersøgelse af, hvilket image Århus har i resten af Danmark. I undersøgelsen havde man stillet en række spørgsmål til i alt 400 tilfældigt udvalgte personer, som alle bor i en afstand af mindst 50 kilometer fra Århus.

I forbindelse med offentliggørelsen af undersøgelsens resultat kunne turistdirektør Steen Berg notere, at "Den Gamle By i Århus ligger på læben overalt i landet", og han konkluderede: "Den Gamle By er den eneste attraktion i Århus, der på landsplan har en selvstændig profil". På spørgsmålet, hvorfor de adspurgte i undersøgelsen eventuelt vil besøge Århus blev der kun nævnt tre ting ved navn, nemlig Den Gamle By, som blev nævnt af 55 personer, og så to andre institutioner, som blev nævnt af henholdsvis 3 og 2 personer.

Også på spørgsmålet, hvad man umiddelbart forbinder med Århus kom Den Gamle By ind på en klar førsteplads. 133 personer nævnte Den Gamle By, og der var derfra langt ned til de næste profiler, som blev nævnt af henholdsvis 26 og 15 personer.

Stor bevågenhed fra pressen

Museet har gennem de senere år gjort en målrettet indsats over for pressen, og man må sige, at indsatsen har båret god frugt.

DR-TV har også i år fulgt genopførelsen af Møntmestergården, og det er blevet til to fine udsendelser af hver 30 minutters varighed. Disse udsendelser er ikke blot fornem, kulturhistorisk formidling, de er også en væsentlig dokumentation af projektet.

Den Gamle By var også i en periode på et par måneder scene for TV2s daglige vejrmedling, for DR-TVs to udsendelser om arvestykker, for ungdomsudsendelsen @bc-tv, ligesom museet har været grundigt omtalt i udsendelser som Lægens Bord samt i mange indslag i lokal- og regional-tv. Museets medarbejdere har endvidere medvirket i tre udsendelser af hver 50 minutters varighed i radioens P1 om henholdsvis Møntmestergården, håndværkerlavene og "det sorte tøj".

Målet med indsatsen har været at hjælpe pressen med at finde frem til de mange gode, faglige historier, der gemmer sig i et museum som Den Gamle By, der ellers i høj grad har været profileret på særarrangementer som Den Gamle Bys Herkules, Festugemarked og Jul i Gammelby.

www.dengambleby.dk

Under navnet www.dengambleby.dk gik museet på internettet 10. august. Hjemmesiden, der er udformet i overensstemmelse med Den Gamle Bys generelle design, omfatter ca 100 sider tekst og 200 billeder. Den er udarbejdet af edb- og forskningsmedarbejder Trine Locht Elkjær, og der er i udarbejdelsen lagt vægt på, at siden skal være let og hurtig at håndtere, at den skal være let for brugerne at orientere sig på hjemmesiden, og at den skal være overkommelig at ajourføre. Hjemmesiden er en service, hvor mulige gæster i Den Gamle By kan få mere uddybende oplysninger, end det er muligt at få i det øvrige informationsmateriale.

Turistpris til Den Gamle By

Ved et arrangement på Årslev Kro fik Den Gamle By 27. oktober overrakt Turismeudviklingsprisen for Østjylland, som uddeles af Østjyllands Turistudviklingsfond. I formålsparagraffen hedder det, at "Prisen skal inspirere til fremme af turisme som erhverv i Østjylland og gøre opmærksom på vigtigheden af turismen i regionen samt profilere det østjyske

turismeprodukt”. Prisen er en cadeau til Den Gamle By for som kulturinstitution også at tænke i turistmæssige baner.

I Den Gamle By har vi altid ment, at det at være museum og turistattraktion er to sider af samme sag. Ja, sat lidt på spidsen kan man måske sige, at alle gode museer også er turistattraktioner, forstået på den måde, at hvis man virkelig har noget at vise frem, så må det også være vigtigt, at der kommer mange mennesker og ser det.

Møntmestergården opført i år

1999 var året, da Møntmestergården blev genopført i Den Gamle By. De foregående års forarbejde med projektering, sikring af økonomien, udlægning og afbinding af bindingsværket, afgravning af grunden og opmuring af kældre er i år kulmineret i en enestående byggeproces, hvor bygningen næsten fra dag til dag har taget mere og mere form. Kort fortalt, så går det efter planen, og fortsætter byggeriet som planlagt, vil huset være lukket på tag og fag inden den første snestorm sætter ind til vinter. Dermed er dette historiske klenodie endelig sikret for eftertiden, og man kan tage fat på retablering af torv og byggeplads og på den tidskrævende færdiggørelse af de indvendige dele af bygningen. Det forventes at baghus og sidehus – de nye dele af byggeriet – vil blive færdiggjort i løbet af år 2000, mens det endnu er for tidligt at sætte nogen slutdato for selve det historiske hus.

Det har været museets ønske, at så mange som muligt skulle have chancen for at følge det interessante byggeprojekt. Det er baggrunden for, at museet – for en gangs skyld – har anvendt tv-reklamer i sin markedsføring. Tv-reklamen for Møntmestergården blev produceret og udsendt med velvillig støtte fra TV Danmark/Århus, Højgaard & Schultz A/S, Tourist Århus, Århus Amt og Østjyllands Turistudviklingsfond. Ønsket om at delagtiggøre publikum i projektet, er også baggrunden for, at museet har arrangeret rundvisninger på byggepladsen uden for normal arbejdstid; et tilbud som ikke mindst mange byggefolk har taget imod.

I marts måned kunne museets gæster se Lars Laursen udskære enderne af bjælkerne til Møntmestergården.

Værftsskur til Den Gamle By

Fine borgerhuse hører i dag ikke i almindelighed til gruppen af truede bygninger. Det gør derimod de mere ydmyge bygninger, som findes i baggårde og på arbejdspladser,

og hvis kulturhistoriske betydning bestemt ikke er mindre end de fine borgerhuses. I årsberetningen for 1998 kunne museet berette om redningen af to retirader fra København, og det er glædeligt, at Den Gamle By i år kan fortsætte føljetonen om de ydmyge bygninger med et fint lille værftsskur fra Troense ved Svendborg.

Museets skib Fylla havde i mange år stået på den samme plads ved Toldboden, uden at der var udsigt til, at det store projekt med klargøring af skibet skulle bære frugt inden for overskuelig tid. Dertil kom nu det problem, at bolværket, hvor skibet stod, efterhånden trængte alvorligt til reparation. Noget måtte gøres!

Et lyst hoved fik da den idé, at Den Gamle By skulle have sit eget værft, ligesom næsten alle søkøbstæder engang har haft det. Derved ville museet få tilføjet et væsentligt, nyt element, og skibet ville kunne stå på beddingen uden nødvendigvis at blive gjort sejlklat.

Med penge fra Den Danske Bank og arbejdskraft fra ingeniørtropperne i Skive gik museet i gang med opgaven. Stenhuggerværkstedet blev flyttet til baggården bag væveriet, bomkranen blev taget ned, en bedding blev etableret, Fylla blev flyttet og skuret på Jacobsens Plads i Troense blev erhvervet og bragt til Århus, hvor det blev opført i dette efterår (se i øvrigt artiklen Fyllas sidste sejltur andetsteds i denne årbog).

En kulturhistorisk værdifuld bygning er dermed blevet reddet, og Danmarks Købstadmuseum har fået et skibsværft.

Fortsat udvikling af museets udstillinger

Både Møntmestergård og skibsværft har været vægtige elementer i museets udstilling i år. Der ud over har arbejdet på udstillingsfronten især bestået i vedligeholdelse, nyopstilling og udbygning af eksisterende udstillinger. Det store projekt med købmandsgården 1864 har fået tilføjet to nye aspekter. Dels er gruppen af livagtige figurer blevet suppleret med en 8-års pige, som er modelleret efter Josefine Lillgaard Thomsen, dels er der etableret en kajplads med tømmer, tønder, pakker og andet, som købmanden kunne hente hjem ad søvejen.

Juleudstillingen er blevet udvidet med tre interiører: Juleaften 1810 hos en skipperfamilie i Sønderborg (Sønderborghuset), Juleaften 1811 hos en statsembedsmand af

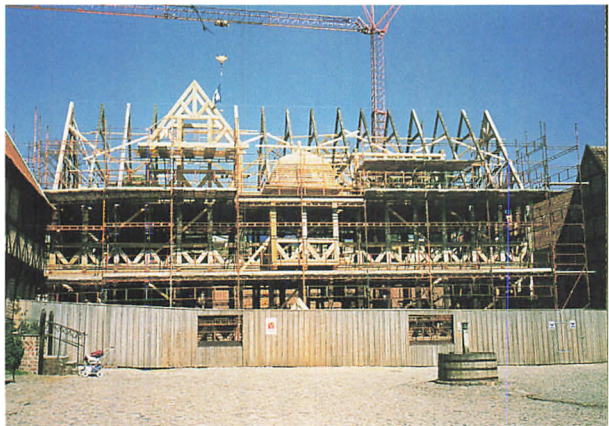
*Møntmestergården i
begyndelsen af marts
1999. Bindingsværket
til første stokværk er
rejst.*

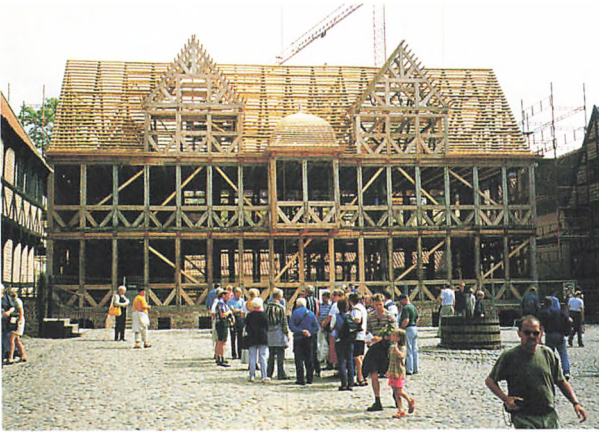

*Møntmestergården
midt i april 1999.
Andet stokværk er rejst.*

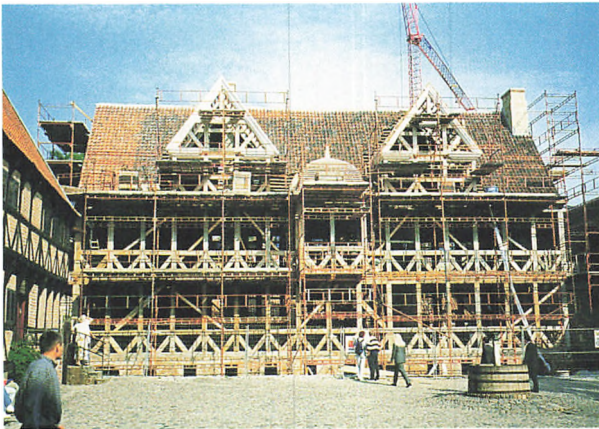

*Møntmestergården
1. juni 1999. Tagværket
er rejst, karnappens
tagkonstruktion er på
plads og den ene af de to
frontkviste er sat op.*

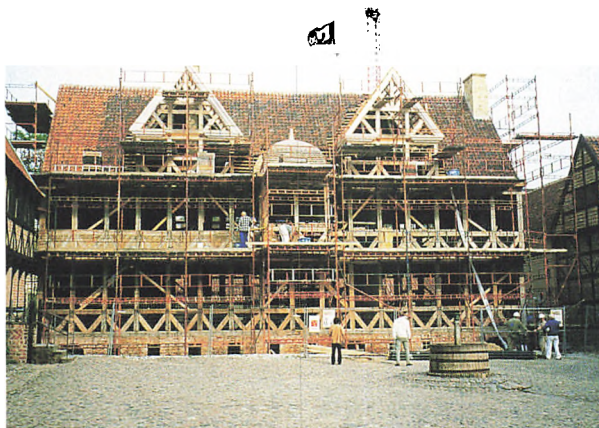

*Montmestergården
1. august 1999. Bindings-
værk og tagværk er rejst
og taget er lægt.
Tommerskelettet står her
i sin reneste form og
uden stillads på facaden.*

*Montmestergården
18. september 1999.
Skorstenene er muret
op, taget er lagt og
fronkvistenes gesimser
er sat op.*

*Montmestergården
29. september 1999.
Udmuringen af
skillerum og facadens
murtavle er godt på vej.
Bemærk at udmuringen
sker fra oven og ned.*

holstensk afstamning (Aalborggården) samt Juleaften 1850 hos byens farver (hjørnehuset på Torvet).

Der er gennemført en nyopstilling af bogbinderens værksted i Tværgadehuset og i Legetøjsmuseet er der foretaget en række ændringer af teknisk art.

Skoletjeneste og børneaktiviteter

Børn og skoler har været i fokus de seneste par år, og også i 1998/99 har museet arbejdet målrettet på at videreudvikle dette område.

Som det fremgår af artiklen Til tjeneste andetsteds i denne årbog har museet indledt et spændende samarbejde

*Josefine Lillgaarr
Thomsen har lagt krop
og ansigt til købmands-
gårdens 8-årige pige.
Her ses hun et år senere
med det færdige resultat.*

med Dramacentrum om historiske teaterstykker til glæde for besøgende skoleklasser. Projektet blev støttet af Århus Kommune, og resultatet var så positivt, at Den Gamle By håber at kunne fortsætte samarbejdet i de kommende år.

Skoletjenesten har i år udarbejdet følgende skriftlig materiale til brug for de klasser, der besøger museet: Jul i 300 år, Forår i købmandsgården 1864, Udendørs findeleg for skolebørn og Findeleg om håndværk og industri.

Skoletjenesten – og i øvrigt også museets børneaktiviteter – har i efteråret fået tidssvarende lokaler i stueetagen i renæssancegården, den såkaldte Marcus Bechs Gård. Hermed er der skabt en væsentlig forudsætning for en fortsat positiv udvikling på disse områder.

I alle større skoleferier arrangerer museet fortsat særlige, årstidsbetonede aktiviteter for de børn, der besøger museet, ligesom der hvert år udarbejdes to skattejagter.

Århus Kommune støtter hvert år en uges særlige ferieaktiviteter for århusianske skolebørn. Her ses en situation fra et af sommerens kurser med temaet Tegn og mal i Den Gamle By.

Som noget nyt har museet indledt et samarbejde med den såkaldte legepatrulje. Det er en projektgruppe under DGI, der på grundlag af grundige studier i Nationalmuseets Etnologiske Undersøgelers arkiv, har genoplivet en række gamle børnelege, og fra tid til anden kan museets gæster være heldige at møde disse unge mennesker, som vækker legebarnerne til live i både børn og voksne til stor moro for alle parter.

Opera og teater

Århus Sommeropera, som er udsprunget af miljøet omkring Helsingør Theater og som har gæstet huset hvert år siden 1988, har atter i år opført to operaer. Næmlig W.A.Mozarts klassiker Figaros Bryllup fra 1786 og Benjamin Brittnes moderne, satiriske værk Albert Herring fra 1947. Den lille opera er åbenbart leveringsdygtig i operachefer til landets førende scener. I 1995 forlod Troels Kold sommeroperaen som kunstnerisk leder for at overtage posten som operadirektør for Den jyske Opera, og i år er det Det kongelige Teater, der har hentet sin nye operachef i Århus, idet sommeroperaens kunstneriske leder Kasper Holten i sommer blev udnævnt til den prestigefyldte stilling.

Også Århus Symfoniorkester er fortsat flittige gæster i Helsingør Theater, ligesom der året igennem afholdes en række mindre koncerter og opførelser på teatret. Teaterselskabet Pulchra Semper Veritas optrådte i begyndelsen af juli i traktørstedet Simonsens Have med Ludvig Holbergs komedie Den pantsatte Bondedreng fra 1726. Selskabet havde oprindeligt hjemme ved Aalborg Katedralskole, hvor medlemmerne siden 1984 har spillet klassiske tragedier og komedier af Holberg. Det er nu flyttet til Århus, hvor skuespillerne i Simonsens Have leverede en charmerende forestilling, spillet med tempo og begejstring – velegnet til de hyggelige omgivelser, hvor man, ganske som på Holbergs tid, kunne nyde et glas vin eller en kop kaffe, mens forestillingen spillede.

Arrangementer

Årets første store arrangement var vennedagen, som i år var lagt søndag 21. marts. Vennedagen, der i øvrigt var den bedst besøgte nogensinde, var arrangeret i middelalderens tegn, og flere af artiklerne i denne årbog er blevet til med udgangspunkt i vennedagens omvisninger.

Da pinsen nærmede sig, viste det sig, at der var alt for få tilmeldinger til årets næste arrangement, den traditionelle stærk-mand-konkurrence, som i ni år i træk har været et fast indslag i pinsen. Det betød, at konkurrencen ikke kunne gennemføres, og arrangørerne valgte at aflyse. Med de mange tilsvarende arrangementer, der de seneste år er kommet til rundt omkring i landet, kan man måske også sige, at stærkmand-konkurrencen har overlevet sig selv i Den Gamle Bys regi.

Til gengæld holder museet og harmoniorkestret Tonica fast i forsommerens Levende Musikmuseum, ligesom museet også i år har medvirket i Århus' kulturnat.

Julemarkedet er ligeledes et fast punkt på programmet. Som noget nyt flyttes det i år til den første weekend i advent, idet det derved vil komme til at fungere som et flot startskud på museets juleudstilling, som til stadighed bliver udbygget.

Festuge

Den Gamle Bys festuge er nu ved at have fundet sin nye form. Erfaringen har vist, at det lokale publikum især besøger museet i festugens to weekender. Det er derfor naturligt at satse på navnlig disse dage, hvor der er musik i traktørstedet, optræden ved harmoniorkestret Kærne, Pjerrot, tappenstreg, lirekassemand og andre rare indslag. Alle dagene i festugen er der forskellige arbejdende værksteder og så – naturligvis – Cirkus Krone, som for første gang nogensinde måtte undvære den gamle direktør, Regner Thierry, der døde i sommer.

Cirkus Krones traditionelle gallaforestilling onsdag aften i festugen var i år ganske naturligt arrangeret som en mindeaften for den gamle direktør, og det var på én gang festligt og vemodigt at opleve og genopleve mange af de herlige artister, der havde trådt deres kunstneriske barnesko i Cirkus Krone. Lige fra Tony Trifolikom og Fru Doras Cirkus til familien Thierrys egne poder.

Byggeopgaver og vedligeholdelse

Møntmestergård og skibsværft har fyldt godt i håndværkernes arbejdsplan i år. Det samme har det utal af små og mindre opgaver, som året igennem opstår som følge af stormvejr, tilstopning af kloakker, indbrud, hærværk, kørsel med tung trafik og andre uforudsigelige hændelser.

Alligevel har der været tid til at istandsætte facaden på S.M.Holsts købmandsgård, til at male købmandsgårdens

I Den Gamle Bys feststue kunne man se "møntmester" Claus Damkjær slå en kopi af en skillingsmønt fra 1715.

butik og soveværelse, at reparere og kalke forgang og skolestue i skolen fra Kerteminde, at reparere og kalke Helsingør Theaters gårdmure mod Viborgvej, at istandsætte Lille Rosengårdens sokkel, at nedhugge og opmure en frostskaadet brystningsmur på det store drivhus samt til at reparere gavlen på bryggeriet.

Af større håndværksmæssige opgaver kan også nævnes opførelsen af en plads til affaldscontainere og flaskeskur i tilknytning til Den Gamle Bys traktørsted samt indretning af stueetagen af Marcus Bechs Gård til brug for skoletjenesten.

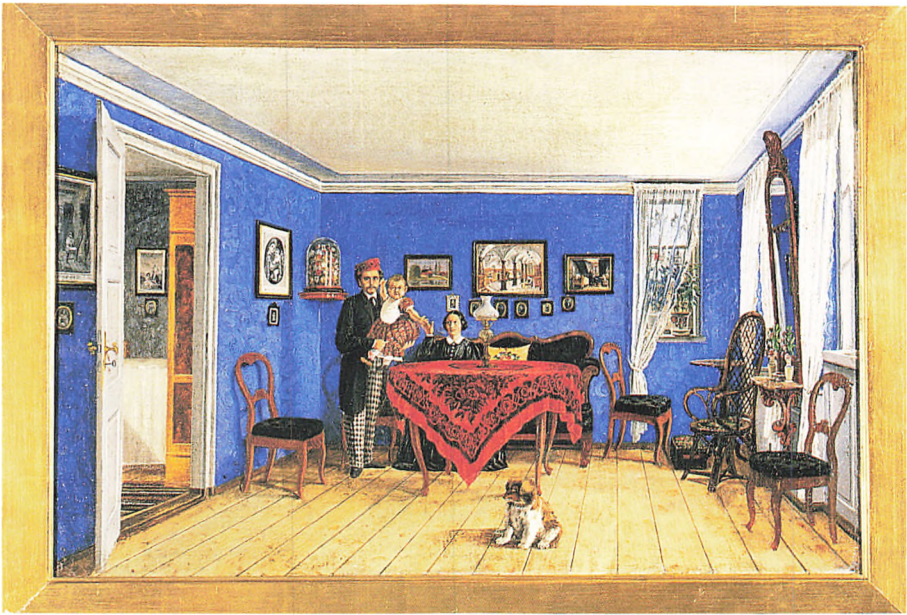
Tegningerne af museets bygninger er et godt redskab i arbejdet med den almindelige vedligeholdelse. Samtidig er disse tegninger en uvurderlig dokumentation af museets historiske bygninger. Det var derfor glædeligt, at en gennemgang af det meget omfattende tegningsmateriale, der beror på museets tegnestue, sammenholdt med det ligeså omfattende tegningsmateriale, der beror på Stadsarkitektens kontor, viste sig at være så godt som komplet.

Samlinger

Museets begrænsede magasin kapacitet har tidligere været omtalt på denne plads, og det er baggrunden for, at medarbejderne har været tilbageholdende med at hjemtage museumsgenstande. På den anden side har året også givet en række muligheder og tilbud, som der måtte reageres positivt på. I det følgende skal nævnes nogle få af de mest markante nyerhvervelser.

Som Danmarks Købstadmuseum har Den Gamle By sat sig for at opbygge en landsdækkende samling af stik og malerier med danske købstæder som motiv. Det var derfor glædeligt, at museet for midler fra det rådighedsbeløb, som CAC Fonden hvert år stiller til disposition for indkøb, fik mulighed for at erhverve fire, fine kobberstukne byprospekter af Braun og Hogenberg fra slutningen af 1500tallet af byerne Odense, Kolding, Ribe og Helsingør (se artiklen *Civitates orbis terrarum* herom andetsteds i årbogen). Med støtte fra Statens Museumsnævn har Den Gamle By endvidere på Kunsthallens Auktion erhvervet et interessant maleri af et borgerligt interiør fra 1867. Maleriet, der er signeret L.W., er en fremragende kilde til, hvorledes det dannede borgerskab indrettede sig i 1860'erne.

Fra Else Carl Christensen har Den Gamle By fået foræret en elegant barok lågskål, udført af guldsmed Thomas Hansen

Pop, der virkede som mester i København fra 1695-1702. Else Christensen overdrog dette pragtstykke til Den Gamle By i anledning af, at hendes far, Den Gamle Bys tidligere mangeårige formand, fabrikant Carl Christensen, i år kunne være blevet 100 år. Lågskaalen er i dag at se i Den Gamle Bys sølvudstilling.

Fra Århus Isenkræmmerforening har museet som gave modtaget et eksemplar af Peters Jul fra 1863. Gaven blev givet i anledning af foreningens 100 års jubilæum 13. september. Der er tale om den allerførste udgave, hvoraf der kun kendes ganske få eksemplarer, og det er denne Peters Jul, der har fungeret som drejebog for museets juleudstilling i købmandsgården 1864.

Fra Lise og Finn Grabowski, Brabrand, har museet modtaget en enestående velbevaret jagtvogn bygget af citrontræs karetmager J. Petersen, Århus, engang i sidste halvdel af forrige århundrede. Museets konserveringsafdeling har nu taget vognen under sine vinger, og i det kommende år vil den blive placeret i købmandsgårdens vognport, hvor den fornemme vogn vil blive tilgængelig for museets publikum.

Endelig bør det nævnes, at museet fra Gunnar Hjernøe, Århus, har fået foræret en meget fin samling af laksegl, fortrinsvis lavssegl og købstadssegl.

*På Kunsthallens Auktion erhvervede Den Gamle By i foråret et interessant maleri af et borgerligt interiør fra 1867. Maleriet, der er signeret L. W., er en fremragende kilde til, hvorledes det dannede borgerskab indrettede sig i 1860'erne.
Foto Knud Nielsen.*

Oprydning

For en række af museets samlingers vedkommende har personaleressourcerne igennem en årrække ikke stået i et passende forhold til tilvæksten af museumsgenstande, og der er derfor opstået betydelige efterslæb, samtidig med at museets utraditionelle lokaleforhold har kompliceret magasineringen af de mange genstande.

Det er baggrunden for, at alle museets samlingsansvarlige inspektører i dette efterår har fået mulighed for at ansætte hver sin studentermedhjælp i 16 timer ugentlig. Med denne investering er det planen at blive ajour med sortering, registrering og magasinering i løbet af et års tid. Det er samtidig et led i det store projekt, det er at forberede overflytningen af en stor del af museets magasiner fra lofter og bagbygninger til den moderne magasinhal, der hidtil har rummet byningsdelene til Møntmestergården, og som inden for overskuelig tid vil blive ledig.

Konservering

Museets konserveringsafdeling har mange driftbetonede opgaver så som eftersyn af nyindkomne museumsgenstande, konservering i forbindelse med nyopstilling af udstillinger, reparation af skader, klimakontrol og bekæmpelse af skadedyr i bygninger og inventar.

Afdelingens journal oplyser, at i alt 436 registrerede museumsgenstande har været under behandling, hvortil kommer at afdelingen har løst en række opgaver i henhold til ordningen for amtskonservering; f.eks. for Samsø Museum og Odder Museum. Af eksterne opgaver har afdelingen endvidere forestået limning og fastlægning af farvelag samt opsætning af et bemalet træloft fra Tørning Mølle.

Der er i løbet af forsommeren sat uv-filter på vinduerne ind til et stort antal af museets boliginteriører, som herved er blevet beskyttet mod solens nedbrydende stråler.

Arbejdet med Møntmestergården har naturligvis også involveret konserveringspersonalet. Vinduesbeslag er renoveret, jernoverligger og jernbeslag er rensset, repareret og rust-behandlet og 300 anverfere er rensset for maling og klargjort, ligesom der er taget farveprøver på såvel fugleloft, trappe og jerndele til ildstederne.

Der er foretaget gennemgang og kassation af kemikalier i giftskab og malerkonservering, og det fysiske arbejdsmiljø

er blevet yderligere forbedret ved en længe ønsket udskiftning af udsagningsanlægget.

Danmarks Købstadmuseum underviser på Århus Universitet

Den Gamle By og de danske købstæders historie er i dette efteråret og i det kommende forårssemester en del af studiet på Historisk Institut ved Århus Universitet. Egentlig har det altid været nærliggende at koble købstadmuseet og universitetets undervisning; det har blot ikke været gjort før.

I Den Gamle By betragter vi det som en fjer i hatten, at studielederen på Historisk Institut har opfordret museet til at forestå et to-semester tilbud til ældre studerende i emnet de danske købstæders historie. Vi er glade for, at den erfaring og viden, der gennem årene er oparbejdet af museets videnskabelige medarbejdere, kan formidles til universitetets forsknings- og undervisningsmiljø. Og vi er stolte over, at undervisningen indtil videre har vist sig at være noget af et tilløbsstykke blandt de ældre universitetsstuderende.

I princippet undervises der i de danske købstæders historie fra de ældste bydannelser i den tidlige middelalder og frem til kommunalreformen i 1970. Dog vil hovedvægten blive lagt på perioden fra reformationen til industrialiseringens gennemslag i midten af 1800tallet.

Det er Den Gamle Bys håb, at dette samarbejde kan blive udvidet i de kommende år.

Byhistoriske bøger indkøbes til biblioteket

Den Gamle Bys bibliotek er et forskningsbibliotek med godt 100.000 bind speciallitteratur vedrørende de fagområder, museet dækker. Biblioteket suppleres løbende ved indkøb, og i år har indkøbspolitikken været præget af, at museets inspektører underviser i de danske købstæders historie. Hvad angår de enkelte købstæder har biblioteket i forvejen en særdeles god samling, som suppleres løbende. Men der har i forbindelse med universitetsundervisningen vist sig et behov for betydelige indkøb af bredere, mere komparative behandlinger af byhistoriske emner fra såvel ind- som udland; f.eks. vedrørende bebyggelseshistorie, byplaner, bysociologi og samfundsstrukturer, med et tidsspand fra vore tidligste byer til byerne i vor tid.

Forskningsprojekter

I henhold til museets arbejdsplan for årene 1999-2002 agter Den Gamle By via projektansatte forskere at gennemføre to større forskningsprojekter. Dels en registrering af danske urmagere før år 1900, dels en undersøgelse af købstadslandbruget som det tog sig ud i de danske byer i tidsrummet ca 1600-1900.

Sidste år påbegyndte Den Gamle By det store forskningsprojekt om danske urmagere før år 1900, som er nærmere omtalt i årbogen fra 1998 side 150-51.

En bevilling på 100.000 kr fra Århus Amts Museumsråd gjorde det muligt at ansætte cand.mag. Jens Ingvordsen som forskningsmedarbejder på projektet, og med virkning fra januar 1999 bakkede Statens Museumsnævn op bag projektet med en bevilling på 225.000 kr, som gør det muligt at færdiggøre research og registrering på landsplan. Herefter resterer dels bearbejdningen af det omfattende datamateriale med henblik på udgivelse, dels selve udgivelsen af det digre værk; der arbejdes i skrivende stund på at skaffe midler til disse to sidste faser af projektet.

Med afsæt i den konference om landbruget i købstæderne, som blev afholdt i Den Gamle By 21. september 1998, har museet arbejdet videre med at få sat fokus på denne del af købstadshistorien, som hidtil har været fuldstændig overset inden for forskningen. En bevilling fra Århus Amts Museumsråd på 50.000 kr har gjort det muligt at ansætte den eneste ekspert, der findes på området, cand.mag. Trine Locht Elkjær til at foretage en pilotundersøgelse af købstadslandbruget i Århus, Randers og Skanderborg, og der arbejdes i øjeblikket på at skaffe midler til en undersøgelse af dette for købstadshistorien så væsentlige emne på landsplan.

Publikationer mv

Med bogen "Oberstens Datter – Helene Johannsens hemmelige dagbog 1888-1903" udsender museet i dette efterår det femte bind i en skriferække, der blev påbegyndt i 1988 som en kanal for udgivelse af større arbejder i tilknytning til Den Gamle Bys virkeområde.

Det er livsformerne, der er i fokus i det dagbogsmateriale, som danner grundlag for Oberstens Datter, og bogen giver et enestående indblik i en ung piges liv og tanker, samtidig med

at den tegner et fintmærket billede af det højere borgerskab i provinsen i slutningen af 1800-årene. Overinspektør Birgitte Kjær har i nært samarbejde med tidligere museumsinspektør Ebbe Johannsen forestået det omfattende redaktionsarbejde.

Året igennem har museets medarbejdere bidraget med artikler og indlæg i dagspressen, ligesom medarbejderne holder mange foredrag, omvisninger med videre.

Faglige hverv, konference mv

Den Gamle Bys museumsfaglige personale deltager året igennem i en række faglige fora, hvoraf her skal nævnes et skønsomt udpluk.

Museumsdirektør Thomas Bloch Ravn er formand for Århus Amts Museumsråd og medlem af Dansk Komité for Byhistorie, af Århus Byhistoriske Udvalg, af Kulturhistorisk Råd, af forretningsudvalget for Jyllands Attraktioner, af Udvalget for Århus Stiftstidendes Pris samt af Århus Festuges Arbejdsudvalg, ligesom Thomas Bloch Ravn er censor i historie ved universiteterne i Danmark. I juli var Thomas Bloch Ravn på en firedages studierejse til Den Gamle Bys svenske søstermuseer Gamla Linköping og Skansen, og 21.-27. august deltog museumsdirektøren i en konference i Kiel afholdt af The European Association of Open Air Museums. Desuden deltog Thomas Bloch Ravn 2. september i Kulturministerens årlige møde i Ebeltoft, og 13. oktober deltog han sammen med museumsinspektør Benno Blæsild i Dansk Komité for Byhistories møde om udgivelsen af en værkserie om de danske byer.

Overinspektør Birgitte Kjær er formand for den danske sektion af Skandinavisk Museumsforbund og medlem af Århus Byhistoriske Udvalg.

Sammen med Thomas Bloch Ravn og Benno Blæsild er Birgitte Kjær endvidere medlem af bestyrelsen for De post- og telegraphhistoriske samlinger i Jylland. Birgitte Kjær deltog sammen med administrationschef Kaj Toft i Jyllands Attraktioners studietur til Arnhem i Holland 26.-28. august, og 24.-27. september deltog Birgitte Kjær i Skandinavisk Museumsforbunds møde på Gotland om kulturturisme.

Museumsinspektør Elsebeth Aasted er censor ved Institut for Dramaturgi ved Århus Universitet og ved Institut for Kunsthistorie og Teatervidenskab ved Københavns Universitet.

Elsebeth Aasted er endvidere formand for Teaterforeningen i Århus og medlem af bestyrelsen for Århus Sommeropera.

Sammen med museumsinspektør Tove Engelhardt Mathiassen har Elsebeth Aasted deltaget i Dansk Kulturhistorisk Museumsforenings studietur til Wien fra 20.-26. september, og 23.-25. november deltog Elsebeth Aasted i Museumshøjskolens kursus i Dansk Museumsindex.

Museumsinspektør Benno Blæsild er medlem af Statens Museumsnævns referencegruppe for Nyere tid samt Museologisk Netværk og foreningen Museumsformidlere i Danmark.

Som ansvarlig for Den Gamle Bys tekstilsamling har museumsinspektør Tove Engelhardt Mathiassen i dette efterår overtaget posten som sekretariatsansvarlig for den såkaldte tekstilpulje.

Museets personale deltager fra tid til anden i relevante møder i Dansk Kulturhistorisk Museumsforening og i de møder, der arrangeres af de faglige netværk, der går under betegnelsen puljer.

9. december 1998 var det samlede videnskabelige personale på studietur til Altonas Bymuseum, hvor museumsdirektør Thorkild Hinrichsen gennem årene har arrangeret mange interessante juleudstillinger, og i dagene 3.-8. november var den samme kreds på studietur til London for at hente inspiration til de kommende udstillinger i Møntmestergården.

Bestyrelse

Formand for museets bestyrelse er direktør Peter Jensen, næstformand er bankdirektør N.P.Bager, der sammen med dekan ved Århus Universitets Humanistiske Fakultet, lektor André Wang Hansen udgør forretningsudvalget.

Museets bestyrelse består i øvrigt af rigsantikvar Steen Hvass, Nationalmuseet, formand for Århus Håndværkerforening, murermester Kaj Buch Andersen, formand for LO-Århus Hans Halvorsen, lærer Max Gaarsted og byrådsmedlem Jens Winther, som i august måned afløste Jens Kloppenborg-Skrumsager, da denne trådte ud af byrådet. Den Gamle Bys medarbejdere er repræsenteret ved murerformand Jørgen Olesen.

Personale

Direktør for Den Gamle By er mag.art. Thomas Bloch Ravn. Museets daglige ledelse består foruden direktøren af administrationschef Kaj Toft, HD og overinspektør, cand.mag. Birgitte Kjær.

Det museumsfaglige personale består af museumsinspektør, ph.d. Elsebeth Aasted, museumsinspektør, cand.mag. Benno Blæsild og museumsinspektør cand. phil. Tove E. Mathiassen.

På Den Gamle Bys tegnestue er ansat bygningskonstruktør Ole Bak og arkitekt, m.a.a. Erik Hastrup Holm. Anne-Grete Roed Jensen er Den Gamle Bys bibliotekar.

Administration består af bogholder Erna Thomsen, korrespondent Irmelin Kielsgaard, kontorassistent Inga Hansen og kontorassistent Birgith Raun. Den 31. august gik sekretær Anne-Marie Kraft på pension efter 24 års virke i Den Gamle By. Som afløser er ansat chefsekretær Fritse Meyer.

Håndværkere i Den Gamle By er murerformand Jørgen Olesen, tømrerformand Rasmus Leth Jakobsen, malerformand Tove Sloth Lave, gartnerformand Gitte Røn, tømrersvend Ejvind Maltesen, malersvend Ole Jørgensen, malersvend Hanne Gammelgaard Nielsen, murerarbejdsmand Niels Kure Jensen, malerlærling Klaus Jensen og murerlærling John K. Brendmoe Nielsen. 26. marts blev murerlærling Louise Wettergren udlært som svend.

I forbindelse med et fondsfinansieret projekt for efteruddannelse af håndværkere har tømrersvend Carsten Iversen, tømrersvend Lasse Ebbesen og murersvend Johnny Laursen været knyttet til museet i ca et halvt år.

Dekorator Knud Grundfør står for den tekniske side af museets udstillinger.

Stillingen som konservator er pt vakant, idet Lars Vester Jakobsen efter et års orlov opsagde sin stilling pr 30. april. Konserveringsafdelingen består nu af konserveringsassistent og smed Svann Nielsen, konserveringsassistent og snedker Michael Calaminus, snedkerlærling Kirsten Stegger Frandsen, snedkerlærling Pylle Borg Jensen og kontorassistent Gunhild Jakobsen.

Opsynet varetages året rundt af guideformand Maren Holm og guiderne Peter Ilsø Vinther og Karen Thomsen da Trindade, som i år har været suppleret med Inge Vestergaard. Fast ekspedient i butikken er Ruth Larsen. Anna Nielsen

Konstruktør Ole Baks medalje, der blev slået i anledning af genopførelsen af Montmestergården. Medaljen blev slået hos Den Kongelige Mønt i 200 eksemplarer i sølv og i et enkelt eksemplar i guld. Foto Knud Nielsen.

tager sig af guideuniformernes vedligeholdelse. Både opsyn og butikker suppleres i sommerperioden med et større antal medhjælpere.

1. december 1998 overtog Jan Olsen stillingen som vagtmester efter Preben Lund, og 23. november tiltrådte Jens Pelle som vagtmesterassistent.

Rengøringsformand er Inge-Marie Sørensen, og assistenter er Ane-Marie Kofod, Dorte Hørsted Nielsen, Tove Møller Sørensen og Lisbeth Gaarn Hvid.

Cand.mag. Jens Ingvordsen er ansat som forskningsmedarbejder på museets projekt om danske urmagere, og cand.mag. Trine Locht Elkjær er ansat som edb-medarbejder og som forskningsmedarbejder på museets projekt om købstadslandbrug.

Lars Laursen har i årets løb været ansat som billedskærer på forskellige projekter.

Studentermedhjælpere er Annemette Lycke, Inge Vestergaard, Rikke Bertelsen, Anne Louise W. Ebbensgaard, Anja Bay Pedersen og René Pedersen.

Til museet er i øvrigt knyttet Ulla Wernberg, Christian Daring Kjærgaard, Birthe Sørensen, Jeanette Tove Petersen, Ida Michelsen, Rasmus Holm Pedersen og Kaj Egelund.

Sponsorliste 1999

Sponsor	Navn
BDO ScanRevision A/S Statsaut. revisorer Åboulevarden 11-13 8000 Århus C	Aalborggaarden Stenhuset
BDO ScanRevision A/S Statsaut. revisorer Åboulevarden 11-13 8000 Århus C	Sadelmagerens Hus
C. A. C. Fonden Agerøvej 49, Tilst 8100 Århus C	Helsingør Theater
Ceres Bryggerierne A/S Ceres Allé 1 8100 Århus C	Hvidtølsbryggeriet
Danisco Ingredients Edwin Rahrs Vej 38 8220 Brabrand	Brændevins- brænderiet og Bageriet
De Post- og Telegrafhistoriske Samlinger Århus Hovedpostkontor Banegårdspladsen 8000 Århus C	Aabenraahuset
Den danske Boghandlerforening Siljengade 6 2300 København S	Bogladen
Den Danske Bank A/S Kannikegade 4 8000 Århus C.	Kannikegadehuset

EL:CON Elinstallation A/S Finlandsgade 20 8200 Århus N	Fichs Gaard
Falck-Securitas A/S Jens Baggesensvej 53 8200 Århus N.	Aarhus Mølle, Maltmøllen
Frisko Sol Is A/S Blomstervej 70, Tilst 8100 Århus C	Allinghuset, Simonsens Have
Handskemagerlauget i Danmark Nøddehaven 15B 2500 Valby	Handskemageren
C. Haugsted & Søn A/S Rosenkrantzgade 17 8000 Århus C	Vandmøllen
Museumsinspektør, cand.mag. Ebbe Johannsen Augustenborggade 23 8000 Århus C.	Ovnsamlingen i Trestokværkhuset
Julemærkefonden Brolæggerstræde 14 1158 København K	Aabenraahuset
Morgenavisen Jyllands-Posten Grøndalsvej 3 8260 Viby J	Povl Pops Hus, Apoteket
Aktieselskabet Korn- og Foderstof Kompagniet Grøndalsvej 8260 Viby J	S.M. Holsts Gaard, Forhuset
Svend Erik Laursen A/S Chr. Xs Vej 106 8260 Viby J	Vandmøllen
Kjær & Richter A/S Mejlgade 7 8000 Århus C	Vandmøllen

Lions Klubberne Lystrup og Århus-Marselisborg Birkebakken 3 8520 Lystrup	Mansardhuset
Mammens Emballage A/S Axel Kiersvej 13 8270 Højbjerg	Lille Rosengården Nålemager, Lysetøber, Sæbesyder
Tømrefirma Marstrand Nielsen Sylbækvej 31 8230 Åbyhøj	Vandmøllen
McDonald's Familierestauranter Viby Ringvej 17 8260 Viby J	Hattemageren
Naturgas Midt/Nord Hjulmagervej 21 8800 Viborg	Gaslys
Novo Nordisk A/S Novo Allé 2880 Bagsværd	Apotekerhaven m/ Simonis Lysthus
Olieselskabet Danmark a. m. b. a. Tømmervejen 5-7 8260 Viby J	Sønderborghus, Havbogade 29
Knud Pedersen A/S City Vest 8220 Brabrand	Frands Hansens Hus
Erik F. Qvist A/S Marselis Boulevard 125 8000 Århus C	Vandmøllen
Sjøreen & Co. A/S Jens Baggesensvej 41 8210 Århus V.	Vandmøllen
Skandinavisk Tobakskompagnis Gavefond Tobaksvejen 4 2860 Søborg	Tobaksspinderiet, Tobaksladen

Steff Houlberg Bragesvej 18 4100 Ringsted	Musiktribunen, Simonsens Have
TV-danmark Skanderborgvej 8260 Viby J	TV-reklamer
Unibank A/S Sct. Clemens Torv 2-6 8000 Århus C	Lemvighuset
AS Vesterbro Trælast Daugbjergvej 17 8100 Århus C.	Århus Mølle, Kostald, Hestestald
Viby Jern Danmark A/S Fabriksvej 14 8260 Viby J	Smedjen
Vojens Tovværk A/S Trekanten 8 6500 Vojens	Reberbanen
Århus Brandkorpsforening Ny Munkegade 15 8000 Århus C	Sprøjtehuset
Århus Oliefabriks Fond for almene Formål M. P. Bruunsgade 27 8000 Århus C	Valkemøllen
Århusianske Haandværkerlaug Århus Haandværkerforening Klostergade 30 8000 Århus C	Haderslevhusene
Århusianske Haandværkerlaug Århus Haandværkerforening Klostergade 30 8000 Århus C	Lille Rosengaarden Bødkeren, Skomageren
Århuus Stiftsbogtrykkerie Søren Nymarksvej 1 8270 Højbjerg	Bogtrykkeriet

Lise Aarsleff
Aaby Bækgaards Vej 5
8230 Åbyhøj

Skolen

Århus og Omegns
Biavlerforening
Tranebærvej 11
8220 Brabrand

Bistaderne

Århus Stiftstidende
Olof Palmes Allé 39
8200 Århus N.

Borgmestergaarden

Åbningstider og arrangementer 2000

Januar

Museet har lukket 1. januar, men er åbent alle øvrige dage 11-15 – Hørkræmmeren holder åbent – Juleudstillingen “Dansk jul i 300 år” varer frem til 6. januar – Traktørstedet Simonsens Have er åbent frem til 6. januar.

Februar

Museet er åbent 11-15 – Hørkræmmeren holder åbent – Aktiviteter for børn i uge 7 – Traktørstedet Simonsens Have er åbent i uge 7.

Marts

Museet er åbent 11-15 – Hørkræmmeren holder åbent – Traktørstedet Simonsens Have er åbent i weekenden.

April

Museet er åbent 10-17 – Hørkræmmeren og Købmandsgårdens kolonial holder åbent – Traktørstedet Simonsens Have har åbent hver dag – Kørsel med kapervogne starter i påsken – Bagerbutikken holder åbent i påsken – Vennedag for Den Gamle Bys Venner 2. april.

Maj

Museet er åbent 10-17 – Hørkræmmeren og Købmandsgårdens kolonial holder åbent – Traktørstedet Simonsens Have holder åbent hver dag – Kapervognene kører dagligt – Fra 15. maj er der også åbent i Bogladen, Bagerbutikken og Gartneriet – Tonica Levende Musikmuseum 28. maj – Sommerens Promenadekoncerter hver søndag i Simonsens Have første gang 21. maj.

Juni

Museet er åbent 9-18 – Hørkræmmeren, Bogladen, Købmandsgårdens kolonial, Bageren og Gartneriet er alle åbne – Traktørstedet Simonsens Have er åbent dagligt – Kapervognene kører dagligt – Promenadekoncerter hver søndag i Simonsens Have.

Juli

Museet er åbent 9-18 – Hørkræmmeren, Bogladen, Købmandsgårdens kolonial, Bagerbutikken og Gartneriet er åbne – Traktørstedet Simonsens Have holder åbent hver dag – Kapervognene kører dagligt – Promenadekoncerter hver søndag i Simonsens Have – Børneaktiviteter.

August

Museet er åbent 9-18 – Hørkræmmeren, Bogladen, Købmandsgårdens kolonial, Bagerbutikken og Gartneriet holder åbent – Traktørstedet Simonsens Have er åbent hver dag – Kapervognene kører dagligt – Promenadekoncerter hver søndag i Simonsens Have.

September

Museet er åbent 10-17 – Hørkræmmeren, Bogladen og Købmandsgårdens kolonial holder åbent – Bagerbutikken og Gartneriet holder åbent sidste dag 10. september – Festuge for hele familien fra 2.-10. september – Traktørstedet Simonsens Have holder dagligt åbent – Kapervognene kører dagligt – Promenadekoncerterne i Simonsens Have afsluttes sidste søndag i Festugen.

Oktober

Museet er åbent 10-17 – Hørkræmmeren og Købmandsgårdens kolonial holder åbent – Bogladen er åben til og med efterårsferien – Bagerbutikken er åben i efterårsferien – Traktørstedet Simonsens Have holder dagligt åbent – Kapervognene finder sted hver dag til og med efterårsferien – Særlige arrangementer for børn i efterårsferien.

November

Museet er åbent 10-16 – Hørkræmmeren og Købmandsgårdens kolonial holder åbent – Traktørstedet Simonsens Have er åbent hver weekend og efter aftale – Juleudstillingen “Dansk jul i 300 år” åbner 1. weekend i advent – Lions julemarked afholdes 1. weekend i advent.

December

Museet er åbent kl. 10-16 dog lukket 24. og 25. samt 31. december – Hørkræmmeren og Købmandsgårdens kolonial holder åbent – Traktørstedet Simonsens Have er åbent dagligt – Bogladen er åben hele måneden – Kapervognene kører hver adventssøndag – Bagerbutikken har åbent i weekenden frem til jul – Den Gamle Bys årbog udkommer i begyndelsen af december – Juleudstillingen “Dansk jul i 300 år”.